

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

SZERKESZTIK:

DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA, RAINER PÁL
SOÓS ISTVÁN

HETVENHATODIK KÖTET
2003/1-2. füzet

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MMIII

E számunk szerzői

Bagi Zoltán, segédlevéltáros (Csongrád Megyei Levéltár)
Bárány Attila, egyetemi adjunktus (Debrecen)
Bodnár Erzsébet, egyetemi docens (Debrecen)
Fodor László dr., egyetemi adjunktus (Debrecen)
Gross, Lidia, tudományos munkatárs (Román Tudományos Akadémia, Történeti Intézet, Kolozsvár)
Merényi-Metzger Gábor, levéltáros (Gyula)
Molnár Antal, egyetemi adjunktus (ELTE)
Nagybákai Antal Zelmós, ny. kutató (Budapest)
Nyulásziné Straub Éva, dr., levéltáros, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság alelnöke
Pandula Attila dr., egyetemi adjunktus, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtítkára
Pelbárt Jenő, vízjelkutató (Nagykovácsi)
Piti Ferenc, tudományos főmunkatárs, (SZTE)
Rainer Pál dr., régész-muzeológus (Veszprém)
Slovnyikné Török Márta, középiskolai tanár, PhD-hallgató (Miskolc)
Tóth Krisztina, főiskolai tanársegéd (ELTE)

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

TURUL

LXXVI. évfolyam

2003/1-2. füzet

Szerkesztik: DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN, NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA,
PANDULA ATTILA, RAINER PÁL, SOÓS ISTVÁN

Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár

1014 Budapest, Bécsikapu tér 4.

Az egyes közlésekért a szerzők felelnek. Címük a szerkesztőségben.

A beküldött kéziratokat nem őrizzük meg, és nem küldjük vissza

Kiadja a Magyar Történelmi Társulat

Felelős szerkesztő: PANDULA ATTILA

Nyomdai előkészítő munkák: Élőfej Bt.

Nyomás és kötés: Kurucz Gábor

ISSN 1216-7258

TARTALOM

1. Értekezések, önálló cikkek

Gross, Lidia: A Szent Lélek-rend ispotályai Erdélyben (13–16. század) (Fordította Pap Ferenc)	1
Molnár Antal: A Szent Jobb és Raguza	7
Fodor László: A Karancsy család hodászi ágáról	12
Merényi-Metzger Gábor: A Saxlehner család sírboltja	19
Bárány Attila: Adalékok az Ártándiak családi történetéhez	25
Pelbárt Jenő: A koronás magyar címer jellegzetes vízjelváltozat-típusai 1729–1840 között	35
Tóth Krisztina: Hirtelen merénylet vagy szervezett összeesküvés?	47

2. Kisebb rovatok

Hozzászólás

Nagybákay Antal Zelmós: Még egyszer a „váradai” Fekete családról:	52
Felelet	46

Könyv-, CD-ROM ismertetés

Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerkesztő: Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. (Ism.: Skornýákné Török Márta)	56
Csurkai Horváth József–Kovács Eleonóra: Múltunk építőkövei. (Ism.: Piti Ferenc)	59
Niederhauser Emil–Szvák Gyula: A Romanovok (Ism.: Bodnár Erzsébet)	59
Miklósi-Sikes Csaba: Kőbe vésett történelem (Ism.: Rainer Pál)	62
Veszprém vármegye 1836. évi címermegújító adománylevele. Szerkesztő: Madarász Lajos. (Ism.: Nyulásziné Straub Éva)	63
Magyar Múzeumi Arcképcsarnok. Főszerkesztő: Bodó Sándor–Viga Gyula. (Ism.: Pandula Attila)	63
Pozsonyi József: A semsei Semsey család története. (Ism.: Bagi Zoltán)	64

A SZENT LÉLEK-REND ISPOTÁLYAI ERDÉLYBEN (13–16. SZÁZAD)*

Történeti művek

A 19. század közepén jelent meg Friedrich Müllernek a Szent Lélek-rend Erdélyre vonatkozó, mind-
eddig egyedülálló összefoglaló munkája.¹ Még ma is
ez az egyetlen olyan szakmunka, amely az Erdéllyel
foglalkozó kutatások kiindulópontja lehet. Hozzáte-
hetjük még Friedrich Teutschnak az erdélyi evangéli-
kus egyházzal foglalkozó művét,² amely a kérdésben
nagy szerepet elfoglaló intézmények viszonylatában
részletesen ír az Erdélyben is működő rendekről, fő-
ként ezek belső vallási életéről, s ennek kapcsán
nyújt néhány adatot a Szent Lélek-rend erdélyi léte-
sítményeiről is.

A kérdéskörrel magyar szakemberek is foglalkoz-
tak, így pl. Pásztor Lajos,³ Somogyi Zoltán,⁴ Kubinyi
András.⁵

E néhány könyvészeti adatot azért tartottuk szük-
ségesnek felhozni, mert – az elérhető dokumentáció
függvényében – ezekre épül, ezekből indul ki a jelen
dolgozat is.

A Szent Lélek-rend erdélyi létesítményei

A Rend erdélyi ispotályai Besztercén (Bistritz/
Bistrița), Brassóban (Kronstadt/Brașov), a Beszterce-
Naszód megyei Királynémetiben (Beierdorf/Craini-
măt), a barcasági Földváron (Marienburg/Feldioara),
Nagyszebenben (Hermannstadt/Sibiu), Segesváron
(Schässburg/Sighișoara) és Marosvásárhelyen (Neu-
markt/Târgu Mureș) működtek.

Nagyszeben

A rend nagyszebeni ispotályára vonatkozik a leg-
régibb biztos okleveles adat (1292), és ugyanezre a lé-
tesítményre utal a legtöbb információ. Így érthető,
hogy közleményünket a nagyszebeni ispotállal indít-
juk.

A legrégebbi adat, amire fennebb is hivatkoztunk,
1292. június 24-éről származik.⁶ Szerződésről van
szó, amelyből világossá válik az, hogy miként tértek
át az ispotályban a világi ügykezelésről az egyházi,
rendi ügykezelésre. Az áttérés a következőképpen
történt: a helyi városvezetőség – ennek a kezelésében
volt addig az ispotály – átadta a Rend tagjainak (frat-
ribus cruciferis de ordine sancti spiritus) a már rég-
óta ispotálynak használt házat, összes tartozékaival, s
átengedte a Rendnek az összes használati jogot.
Ezek után is gondoskodni kellett a szegények, a ma-
gatehetetlen emberek, a sánták vagy nyomorékok,
valamint az idevetődött „idegenek” lakáskörülmé-
nyeiről és ellátásáról (et ipsi pauperibus, debilibus
advenis et claudis ... subveniant). A Rend tagjai köte-
lezték magukat arra, hogy ezentúl is megtartják és
biztos körülmények között folytatják le a vallási szer-
tartásokat, a miséket, hogy a jótévő és jóakarátú hí-
vők adományaiból támogatni fogják mindazokat,
akiknek erre szükségük van.

Nincs folyamatos adatunk arról, hogy a rákövet-
kező évszázadban (14. század) volt-e, s ha volt, mi-
lyen kapcsolat alakult ki a nagyszebeni magsztrátus
és az ispotály között. Erre vonatkozólag csupán ele-
nyésző, szórványos információval rendelkezünk. Mind-
ez semmiképpen sem elég ahhoz, hogy összefüggő

* Szerkesztőségi megjegyzés: a szerkesztőség mindig örömmel ad helyet olyan, nem magyar kutatók írásainak, amelyek közös, kár-
pát-medencei történelmünkre vonatkoznak.

képet alkothassunk magunknak a világi és az egyházi hatóságok viszonyáról. 1309-ből származó okleveles adat hívja fel a figyelmünket arra, hogy ez évben per folyt le a gyulafehérvári káptalan és néhány száz dekánátus között. Az oklevél Waltherus testvért említi, mint a nagyszebeni ispotály magisterét/vezetőjét (ego frater ordinis sancti spiritus magister hospitalis in Cibinio...).⁷ A század végén, 1386-ban arról tudósítanak, hogy javították az ispotály épületét, s megemlítik „Nicolaus pictor, vitricus hospitalis” nevét.⁸

A következő, 15. századból fennmaradt néhány oklevél arról tanúskodik, hogy a város vezetése és az ispotály vezetősége között nem volt felhőtlen a viszony, ugyanis a magisztrátus önkényesen nevezte ki avagy távolította el az ispotály rektorát. E század közepén a város vezetői lemondatták a baseli (Basiles) Petrus Kempfet, és helyette Nicolaust nevezték ki az ispotály élére. Kempf nem hagyta annyiban a dolgot: fellebbezett Rómába, egyenesen Petrus Matheushoz, a Rend magiszteréhez és ügykezelésének vezetőjéhez. Matheus felkérte Erdély püspökét, aki a nagyszebeni ispotály főbírója és védnöke is volt (...tamquem iudex et commissarius ac protector hospitalis sancti spiritus in Cibinio...),⁹ járjon közbe a nagyszebeni városvezetésnél és helyeztesse vissza Petrus Kempfet tisztségébe. Miklós erdélyi püspök közbenjárása (1466) eredménytelennek bizonyult, ugyanis a magisztrátus jelöltje, Nicolaus testvér maradt az ispotály rektora. Legalábbis erre utal az az 1469-ben kiadott oklevél, amelyben Matheus gyulafehérvári (Karlsburg/Alba Iulia) kanonok és István kelneki (Kelling/Câlnic, Fehér megye) plébános az elhunyt „Nicolaus presbyter” helyett a pettyéni (Petin, Szatmár megye), Johannes de Bazana-t ajánlja a nagyszebeni városvezetésnek az ispotály előljárójának tisztségébe.¹⁰ Nem tudjuk, hogyan döntött a város vezetősége. Azt tudjuk, hogy 1475-ben a bécsi Szent Lélek-rendi ispotály magisztere, Rupertus Tannhofer felkérte a nagyszebeni városvezetőséget, közölje vele azt, hogy van-e vezetője a városban működő rendháznak.¹¹ Egy 1503-ban kibocsátott oklevél árulja el, hogy e korábbi kérést az érvényben lévő hierarchikus viszony indokolta, ugyanis a nagyszebeni rendház közvetlenül a budai rendház alárendeltségébe tartozott, s ez utóbbi pedig a bécsinek volt alárendelve. Az 1503-as oklevél azt is közli, hogy a nagyszebeni rendháznak évi 1 márkát, azaz 4 dukátot kellett fizetnie a bécsi rendháznak.¹²

A 15. század vége felé egyre gyakoribbak a viszályok, a város irányítói és az ispotály vezetői között.

1484-ben maga Mátyás király kellett, hogy közbelépjen, olyannyira elmérgesedett a két hatóság között a viszály, mivel a város vezetősége lemondásra kényszerítette Gasparust, az ispotály rektorát. A király a magisztrátust hatalmazza fel arra, hogy a rend tagjai közül valaki mást nevezzen ki rektornak.¹³ 1493-ban II. Ulászló király lép közbe a város és az ispotály közti vitába, mivel az előbbi eltávolította hivatalából Ludwig Drepperket, az ispotály vezetőjét, azzal az indoklással, hogy Drepperk túl sokáig tartózkodott Nagyszebentől távol, Rómában, s világi egyházzal helyettesítette magát. A király felszólította a nagyszebeni káptalant, lépjen közbe azért, hogy Drepperket visszahozzák. Úgy tűnik, közbelépését siker koronázta, ugyanis egy 1495-ben keltezett oklevél „Ludwig ordinis sancti spiritus”-t mint „prior domus hospitalis in Cibinio”-t említi.¹⁴ A város és az ispotály között meglévő feszültséget az idézte elő, hogy a Szent Lélek-rend szervezeti alapjai meglehetősen ingatagok voltak. Ez nemcsak a nagyszebeni helyzetre jellemző, hanem más, németországi területen szervezett rendházak belső szervezetére is. Ennek az lett a következménye, hogy Nagyszebenben – de máshol is Erdélyben – a városvezetőség beleszólt a Rend ügyeibe. R. Virchow, e viszályokkal foglalkozó szakember megállapítása szerint¹⁵ ennek tulajdonítható, hogy a 15. században püspökök, királyok – akik tulajdonképpen teljesen kívül álltak a renden – beavatkoztak a Szent Lélek-rend belügyeibe. Idővel a helyzet odáig fajult, hogy a városvezetésnek sikerült a vallási tényezőkre korlátoznia a Rend hatókörét. E korlátozást az 1495-ös oklevél tanúsítja: e szerint a rend Nagyszebenben csupán vallásilag irányíthatja az ispotályt.¹⁶

Az alárendeltség mellett szólnak az anyagiak is. Nagyszeben városának 1380 és 1506 között vezetett számadáskönyve azt mutatja, hogy az ispotálynak szántóföldből, mezőből és szőlőből álló majorsági birtoka volt. A városvezetőség anyagilag is támogatta, vagyonát adományok és végrendeleti hagyatékok gyarapították. Mindezt a „vitricus” kezelte, s őt segítette a „procurator” is, akinek valószínűleg ügyviteli és gazdasági feladatai voltak.¹⁷

1424-ben, amikor megszüntették a nagyszebeni prépostságot, a vagyon egy része az ispotály templomának jutott, azzal a céllal, hogy ebből naponta bűnbocsánati szertartást tartsanak.¹⁸

Friedrich Müller megállapítása szerint a nagyszebeni lepratelepet a 15. században létesítették. Nem tudjuk, hogy e lepratelepet a Szent Lélek-rend gondozta-e, vagy sem.¹⁹

Beszterce

A szakemberek nem kételkednek abban, hogy itt is működött a Szent Lélek-rendnek ispotálya. A vitatott kérdés viszont az, azonosítható-e az ispotály a 15. században oklevélben is feltüntetett Szent Erzsébet ispotállal? Kubinyi András, bár felveti e kérdést, tehát gondol a kettő azonos voltára,²⁰ a magyarországi ispotályok jegyzékén csak egyetlen besztercei ispotályt vesz tekintetbe.

Először 1285-ben említik ezt az ispotályt, a besztercei városi polgárral, Hermannus-szal kapcsolatban.²¹ Hermannust tulajdonképpen egy későbbi 1365-ben kibocsátott oklevél említi. A kibocsátó Erdély vajdája, aki Syberk fia Pétert Lekence birtokába helyezi.²² A birtokba helyezés alapja az a két, 1285-ben kiadott kiváltságlevél volt, amelyben a gyulafehérvári káptalan megállapítja, hogy a fent említett Hermannus megvásárolta, s ezután eladta a lekencei birtokot. 1365-ben Hermannust, mint a helybeli ispotály „*procurator*”-át említik („...*Hermannna, civi Bistriciensi, procuratori videlicet domus hospitalis de eadem...*”).²³ Az 1285-ben kiadott eredeti oklevelek elvesztek, csak kivonatuk maradt meg a Gyulafehérvári káptalan regisztrumában, de ebben is kitöltetlen Hermannus beosztása: „...*Hermannna civi Bistriciensi ... videlicet domus hospitalis de eadem...*”.²⁴ Két dolgot feltételezhetünk: vagy azt, hogy az 1365-ös oklevél összeállítója az eredeti oklevél „*procurator*” meghatározását használta, vagy pedig azt, hogy a korabeli elnevezéssel illetve az ispotály vezetőjét, de azt sem zárhatjuk ki, hogy Hermannus annak idején csak képviselte, s nem vezette az ispotályt.²⁵ De még akkor is, ha tekintetbe vesszük Hermannus minőségének kérdéses voltát, nem tagadhatjuk le azt, hogy a hivatkozott időpontban igenis létezett Besztercén az annak idején a városvezetőségnek alárendelt ispotály, s képviselője vagy vezetője „*civis*” volt.²⁶

Tíz évvel később, 1295-ben az ispotály egy Péter erdélyi püspök által kibocsátott oklevélben jelenik meg. Ez az oklevél azokról a kegyetlenkedésekről tanúskodik, amelyeket Alsóaldorf (Waldorf Inferior, ma Beszterce egyik városnegyede) falu hívői a saját papjaik ellen elkövettek.²⁷ Erdély püspöke meg akarta büntetni a mozgolódó falusiakat, és meg akarta őket fosztani attól a joguktól, hogy maguk válasszák meg plébánosukat. Ezért a besztercei ispotály káptalanjának megadta a „*cura animarum*” jogot, s alárendelte az alsóaldorfi templomot az ispotálynak, felru-

házza az ezt a templomot illető jogokon kívül mindazzal az előjoggal, ami addig a falusi egyházé volt. A püspök ugyanakkor azzal a feladattal bízta meg az ispotály magiszterét, mint az alsóaldorfi templom vezetőjét, hogy „*cum summo religiosus affectu*” szolgálja ezt a templomot. Mivel ez oklevélben a „*magister hospitalis*” kifejezés jelenik meg, Friedrich Müller véleménye szerint az ispotályt akkor a „*crucifer*” (= ispotály) rend felügyelte, ugyanis, legalábbis a 13. századi Erdély okleveleiben, gyakran jelenik meg a rend vezetőjének „*magister hospitalis*”-ként való minősítése.²⁸

Lehet, hogy akkortájt a Szent Lélek-rend képviselője állt az ispotály élén (Nagyszebenben legalábbis így történt), hiszen másképpen bajosan tudnánk megérteni, hogyan képes Erdély püspöke világi személy kezébe adni egyik plébániája vezetését. Való igaz, hogy eme „*in spiritualibus*” ügyekben a püspök jogosult volt arra, hogy kivéve a pápának közvetlenül alárendelt intézményeket, egyházközsége összes egyházi intézménye sorsáról döntsön. A gyakorlatban ilyen, a pápának közvetlenül alárendelt intézmény volt az 1204-ben kibocsátott bulla értelmében a Szent Lélek-rend, de ezt az alárendeltséget csak a rend itáliai rendházai esetében alkalmazták. E szabály semmilyen más földrajzi területen nem működött, különösképpen a katolikus peremvidékeken nem, ahol a római pápa szerepét a helyi érsek vagy püspök töltötte be, mint a pápa helyi képviselője. Így aztán Erdély püspöke teljesen a kánonjoggal (vagy legalábbis az akkori egyházi gyakorlattal) összhangban cselekedett, persze, ha elfogadjuk azt, hogy 1295-ben a Szent Lélek-rend, mint ispotályrend gondozta a besztercei ispotályt.

Ez a jogi (gyakorlati) helyzet a 16. század egyházi reformjának korszakáig húzódott el.

1438-ban Erzsébet királynő felmenti a Szent Erzsébet ispotályt az évi adózástól.²⁹ 1467-ben az ispotály végrendeletileg a „*platea cerdonum*”-ban lévő malom negyedrészéhez jut.³⁰ Tovább gazdagodik a 16. század elején: egy újabb örökhatóság (Pál mester felesége, Orsolya asszony végrendelete) halastó felének tulajdonába juttatja.³¹

E század első feléből származik néhány, a Szent Erzsébet ispotály és a 15. században a Szent Lélek-rend égisze alatt létrehozott lepratelep számadásait tartalmazó lajstrom. Eme lajstromok forrásmunkaként híven tükrözhetik (legalábbis gazdasági szempontból) az említett intézmények tevékenységének újjászületését.³²

Brassó

E város nem szerepel Kubinyi András felmérésében, mint a Szent Lélek-rendhez tartozó ispotály.³³ Friedrich Müller volt az egyetlen olyan kutató, aki meglegelte e városban a „cruciferek” eme intézményét.

A Brassóra vonatkozó oklevelek, valamint a városi számadásjegyzékek Szent András nevű ispotályt (a név nem zárja ki azt, hogy az ispotály a Szent Lélek-rendhez tartozzon), valamint lepratelepet említnek. Ezzel egybehangzó adat, hogy „Reformationsbüchlein”-jében (1543) Honterus Brassóban három ilyen intézményről tesz említést.³⁴ Van azonban néhány 1455-ben keletkezett brassói oklevél, amelyben a Szent Lélek-rendhez tartozó Friedrich Pyberstain magisterről esik szó, mint külön pecséttel rendelkező jegyzőről. 1455 januárjában Friedrich Pyberstain oklevélben igazolja Nicolaus Toshának egy udvar birtoklására vonatkozó kérését,³⁵ ugyanez év februárjában és augusztusában pedig Nicolaus Tosha tanúvallomást tesz a Miklós plébános és Botfalu (Brenndorf/Bod, Brassó megye) egyházközsége közt folytatott perben.³⁶

Számunkra különösen érdekes az 1455 márciusában keltezett oklevél. Ebben az „*artium et decretorum doctor ac ordinis sancti spiritus procurator*” Friedrich Pyberstain arra kötelezi magát, hogy minden tekintetben (amennyiben rá vonatkozik) aláveti magát a brassói magisztrátus határozatának, bizalommal és tartózkodóan fogadja e határozatokat. Önként lemond vezető papi állásáról és jelzáloggal terheli összes javait. Az oklevél aláírásánál Antonius és Sigismundus Sutor, a rend nagyszebeni házának „*provisora*”, illetve káplánja tanúskodnak.³⁷ Vajon milyen kérdések kerülhettek elő az oklevélben? Nem nagyon valószínű, hogy itt a jegyzőség vállalásáról lenne szó, hiszen ugyanez a Friedrich Pyberstain korábban is kibocsátott saját pecsétjével ellátott okleveleket. A szöveg csakis rendi ispotály létezésére vonatkozhat. Erre vall a nagyszebeni tanúk jelenléte, s ez teszi valószínűvé azt, hogy Pyberstain ekkor vállalta az ispotály vezetését, az ispotály kérdéseiben pedig a döntés a város vezetőségéé volt.

Egy hónappal később Pyberstain, mint a rendi „*conservator*” és „*procurator generalis*” a földvári rendházra vonatkozó oklevelet bocsát ki.³⁸ Az oklevél tudunkra adja, hogy a földvári nép évi három köbölnyi gabonát szolgáltat az ispotálynak. A földvári ház magiszterének, Jakabnak a beleegyezésével felmentették azonban a földváriakat az adó beszedésé-

tása alól. A felmentésre a török támadások és az ezzel járó sorozatos pusztítások adtak okot. Pyberstain e tekintetben teljhatalommal rendelkezett („*.....de plenaria potestate mihi in hac parte concessa...*”), és így személyi pecsétjével erősíti meg a megegyezést.

Ezzel kapcsolatban több kérdés vetődik fel. Az első az, hogy minek köszönhető a „teljhatalom”, tulajdonképpen milyen teljhatalomról van szó? Vajon e hatalmat Pyberstain „*conservator*” és „*procurator generalis*” tisztségei alapján gyakorolja? Kitől származott e teljhatalom és mely területre volt érvényes? Ha a teljhatalom Pyberstain fent említett rendi tisztségeinek köszönhető, minden bizonnyal nem korlátozódott a rend brassói házára, hanem széles körű lehetett (esetleg magában foglalta az egész Barcaságot (Burzenland/Tara Bârsei). Maguk a Pyberstain-féle címek is félrevezetők lehetnek, mivel az ispotály vezetőjét az oklevelek általában „*magister*”-nek, „*rector*”-nak, „*praeceptor*”-nak vagy „*prior*”-nak nevezték. A középkorban „*conservator*”-nak vagy azt a tisztviselőt hívják, aki vallási intézményeket helyettesként olyankor vezet, amikor a tisztség betöltetlen, vagy pedig az intézmény levéltárosát, okleveleinek őrzőjét. A „*procurator*” tisztség szélesebb értelme „meghatalmazott”, de ezen kívül jelentheti a püspöki udvar ügyvédjét, esetleg a klastrom (kolostor) ügykezelőjét. Ez utóbbi jelentéssel Beszterce és Nagyszeben esetében találkozunk, itt ugyanis a „*procurator*” az ispotály gazdasági intézője. Pyberstain brassói tisztsége/címei valószínűleg többre vonatkoznak, mint a gazdaság intézése. Feltehetőleg az ispotály vezetéséről van szó, sőt a rendnek bizonyos (pontosan körül nem írható) területi képviseléséről is. Sajnos nem rendelkezünk okleveles anyaggal erre vonatkozólag, s e tekintetben a könyvészeti anyag sem segít bennünket. Azt viszont bizvást tapasztaljuk, hogy a rend különféle beosztásainak megnevezésében következtetlenség és pontatlanság állapítható meg. Ez a körülmény pedig csakis annak tulajdonítható, hogy intézményeit nem szervezték meg túl szigorúan, és központosításuk sem volt következetes, sőt azt is mondhatnánk, valós sem volt. Végül soron a rend itáliai létesítmény maradt, s a római központi ispotálynak egyre gyengébbé vált a kapcsolata az itáliai félszigeten kívül létesített ispotályokkal. Ehhez az is hozzájárult, hogy nem beszélhünk valódi provinciális szervezetről.³⁹

A brassói ispotályt is a város pénzelte. Ugyancsak a város vezetőségének köszönhetette ingatlan vagyónát, legalábbis azt a malmot, amely a városi számadáskönyvekben szerepel.⁴⁰

Földvár

A Német Lovagrend hajdani barcasági központjában (1211–1225) is állt egy rendi ispotály. Nem véletlen, hogy e hajdan német betelepítésű vidéken több volt az ispotály (Brassóban, Földváron, Rozsnyón [Rosenau/Rásnov], Feketehalmon [Zeiden/Codlea], mint máshol, hiszen ez is bizonyítja – más történelmi emlékek mellett –, hogy a rendnek szerepe volt olyan intézmények létesítésében, amelyek tovább éltek az 1225-ben történt visszavonulás után is. A reá vonatkozó legkorábbi híradás a 15. századból származik. Tehát nem tudjuk pontosan megállapítani azt, mikor vette a rend a kezébe a földvári ispotály irányítását. 1413-ban Mihály vidombáki (Weidenbach/Ghimbav) plébános fél-fél forintot adományoz a földvári lepratelepnek és a „*crucifer*”-nek.⁴¹ 1429-ben tanúk között szerepel „*Petrus crucifer ecclesie Sancte Crucis de Castro Marie*”, aki minden bizonnyal rendi tag volt, s egyúttal előttünk áll az ispotály templomának névadója is.⁴² 1454 márciusában Dénes esztergomi érsek felkéri a barcasági káptalan dékánját és papjait, hogy vigyázzanak a földvári rendi testvérekre, templomukra és javaikra, védjék meg őket a rosszakaróktól, akkor, amikor a káptalan területén gyűjtés vagy másfajta tevékenység folyik.⁴³

Figyelemre méltó az 1455 áprilisában Friedrich Pyberstain által kiadott, és saját pecsétjével megerősített oklevél is. Nem részletezzük újra ezt az oklevelet, amely semmissé teszi a helység lakóinak az ispotállal szemben vállalt kötelezettségeit. Itt csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy a törökök 1432-ben véghezvitt pusztításai arra ösztönözték Zsigmond királyt, hogy 1435-ben lépéseket tegyen az egész barcasági övezet védelmére. Ekkor hat évre felmentette Brassót és a környező településeket mindenfajta pénzbeli kötelezettség és adó alól. Kivételt képezett Földvár, amelyet a király tizenkét évre mentett fel a kötelezettségek alól.⁴⁴

Biztosan tudjuk, hogy a földvári ispotályt, éppúgy, mint a nagyszebenit, a Szent Lélek-rend „*ausztriai provinciá*”-jának rendelték alá, s így közvetlenül a bécsi intézménytől függött.⁴⁵

Marosvásárhely

Nem tudni pontosan, mikor alapították a rend marosvásárhelyi ispotályát. Létezéséről, a budai és más ispotályokhoz hasonlóan (a pécsi, nagyszebeni,

földvári ispotályokról van szó), a rend római levéltárában található oklevelekből tudunk. Viszonylag késői, 1500-ban kiadott oklevél ismerteti ennek az ispotálynak az elkeserítő helyzetét. Azért, hogy a rendház a teljes pusztulást elkerülje, Marosszék közössége alódiumpként udvart adományoz minden hozzá tartozó melléképülettel és jövedelemmel a marosszéki, akkor lakatlan Sósptak (Șeușa, Fehér megye) helységben. Az adomány célja a szegény sorsúak és az itt elszállásolt gyerekek anyagi ellátása volt.⁴⁶

Királynémeti

A romániai levéltárak nem őriznek dokumentumokat ezzel az ispotállal kapcsolatban (legalábbis ez idáig nem került felszínre ilyen oklevél). Azt, hogy itt is létezett ispotály, római levéltári adatok bizonyítják, amelyekről az derül ki, hogy a királynémeti ispotály mindenképpen a beszercei ispotályhoz tartozott.⁴⁷

Segesvár

A segesvári Szent Lélek-rendi ispotályról egyelőre mást nem tudunk közölni, mint azt, hogy Szent Antal-rendi ispotály mellett működött.⁴⁸ A két intézmény közül az egyik – nem tudni melyik – lepratelepként tevékenykedett. A két intézmény egymás mellett létezett. Ennek viszonylag késői, 1575-ben Báthory István által kibocsátott oklevélben fellelhető bizonyítéka van. A fejedelem, „*pia intentioni inducti*”, Wossling (Pusztacelina/eline, Szeben megye) birtokot adományozta ennek teljes jövedelmével a Szent Lélek-rend és a Szent Antal-rend ispotályainak szegény sorsú betegek és leprásai részére.⁴⁹

Következtetések

Folytatni szeretnénk a kutatást. Célunk – egyelőre – az volt, hogy felhívjuk a figyelmet a Szent Lélek-rendre. E rendnek megvolt a maga jelentősége az ispotályos rendek között, de hatását nem hasonlíthatjuk a nagy vallási rendek hatásához. Viszont feltétlenül fel kell térképezzük erdélyi létesítményeit, hogy ne tévesszük össze őket más rendekkel.

A rendelkezésre álló okleveles anyag alapján kíséreltük meg feltárni az ispotályoknak más intézményekhez fűződő hullámzó kapcsolatát, különösen a

városvezetőséghez, amelynek végül is az ispotályokkal szemben tekintélyre sikerült szert tennie. Az egyházi hierarchiának az erdélyi ispotályok felett álló szervei, éspedig az erdélyi püspök és az esztergomi érsek, a meglévő adatok fényében a rend védnökei, s mint ilyenek jogot formálnak arra, hogy adott esetben közbelépjenek.

Megoldatlan kérdés maradt többek között az is, miért választotta a rend főügykezelője Miklós erdélyi püspököt a nagyszebeni ispotály „*iudex, commissarius ac protector*”-ává, hiszen a nagyszebeni dekanátus, éppúgy, mint a barcasági, közvetlenül az esztergomi

érseknek volt alárendelve. Sajnos, hiányos a dokumentáció ahhoz, hogy megtudjuk, melyek voltak azok az eljárások, mi volt a mechanizmusa annak, hogy a nagyszebeni ispotály esetében megkérték/megkérhették az esztergomi érsek felsőbbbségét.

A 16. századi vallási reformmozgalom Erdélyben is megteremtette annak lehetőségét, hogy a magisztrátus teljes mértékben átvegye nemcsak a Szent Lélek-rend, hanem más egyházi rendek ispotályainak vezetését is.

Gross, Lidia
(Fordította: Pap Ferenc)

JEGYZETEK

¹ Müller, Friedrich: Geschichte der Siebenbürgischen Hospitälere bis zum Jahre 1635. In: Programm des evangelischen Gymnasiums A.G. in Schässburg, 1855–1856. (továbbiakban: Müller i. m.) 1–65.

² Teutsch, Friedrich: Geschichte der evangelische Kirche in Siebenbürgen. Band I. (1150–1699). Hermannstadt, 1921. 22–23.

³ Pásztor Lajos: A Magyarország vallásos élete a Jagellók korában. Bp., 1940. (továbbiakban: Pásztor i. m.)

⁴ Somogyi Zoltán: A középkori Magyarország szegényügye. Bp., 1941. (továbbiakban: Somogyi i. m.) 37. 5. számú jegyzet.

⁵ Kubinyi András: Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon. In: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. (továbbiakban: Kubinyi i. m.) 253–267.

⁶ Urkundebuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. (továbbiakban: Ub.) I. Hermannstadt, 1892. 191–192.

⁷ Uo.

⁸ Ub. II. Hermannstadt, 1897. 604.

⁹ Ub. VI. Bukarest, 1981. 233.

¹⁰ Ub. I. 369.

¹¹ Ub. VII. Bukarest, 1991. 61.

¹² Nagy Iván: Római magyar regeszták. In: Magyar Történelmi Tár. IV. Pest, 1857. 237–238.

¹³ Ub. I. 355.

¹⁴ Müller i. m. 29.

¹⁵ Virchow, R.: Der Hospitaliter Orden vom heiligen Geist, zumal in Deutschland. In: Monatsberichte. Berlin, 1877. (továbbiakban: Virchow i. m.) 359.

¹⁶ Müller i. m. 25.

¹⁷ Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation. I. (1380–1516). Hermannstadt, 1937. 219.

¹⁸ Ub. IV. Hermannstadt, 1937. 219.

¹⁹ Müller i. m. 25.

²⁰ Kubinyi i. m. 263.

²¹ Jakó Zsigmond: Erdélyi okmánytár, I. (1023–1300). Bp., 1997. 266: 415. és 417. számú oklevelek.

²² Documenta Romaniae Historica. C., Transilvania. XI. București, 1981. .8. (továbbiakban: DRHC) 52–62.

²³ DRHC. 57.

²⁴ Györffy György: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma. Századok. CXVII. 1983. 5, 1122.

²⁵ A „*procurator*” szó megszokott, gyakran használt értelmes „*megbízott*”. A DRHC XI. 60. így is fordítja. Ezzel szemben a Szent Lélek-rendhez tartozó ispotályok esetében azt hisszük, vezető tisztségről, legalábbis gazdasági és ügykezelő jellegű vezetői tisztségről van szó. Ezt a beszercei, nagyszebeni, brassói intézményekre vonatkozó oklevelek összefüggései sugallják nekünk.

²⁶ Ebben az esetben is árnyalnunk kell. Az a tény, hogy az ispotályt városi „*civis*” vezeti, nem zárja ki azt, hogy az ispotály a Szent Lélek-rendhez tartozzon. Budán pl. 1494-ben „*Mathias Ewthea civis civitatis Budensis*” ugyanakkor „*rector hospitalis S. Spiritus de Calidis Aquis Superioribus Budensibus*”. Ld. Somogyi i. m. 40.

²⁷ Ub. I. 200.

²⁸ Müller i. m. 16.

²⁹ Ub. V. Bukarest, 1957. 15.

³⁰ Ub. VI. 311.

³¹ Müller, Friedrich: Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen. Hermannstadt, 1864. (továbbiakban: Müller, 1864.) 157.

³² Urkunden Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen (1203–1570) von Albert Berger. Hrsg. von Ernst Wagner. I. Köln–Wien, 1986. 155, 214, 217.

³³ Kubinyi i. m. 263.

³⁴ Müller, 1864. 43.

³⁵ Ub. V. 477.

³⁶ Ub. I. 483, 501–502.

³⁷ Ub. I. 487–488.

³⁸ Ub. I. 492–493.

³⁹ Virchow i. m. 361.

⁴⁰ Quelle zur Geschichte der Stadt Kronstadt. I. Kronstadt, 1886. 307.

⁴¹ Ub. III. 586: „*Item medium florenum pro leprosis in Mergemburg item medium pro crucifero ibidem*”.

⁴² Ub. IV. 385.

⁴³ Ub. V. 438.

⁴⁴ Ub. IV. 559.

⁴⁵ Müller, 1864. 21. és 53. számú jegyzet.

⁴⁶ Szabó Károly: Székely oklevéltár. III. (1270–1571) Kolozsvár, 1890. 177–178.

⁴⁷ Pásztor i. m. 53.; Kubinyi i. m. 267.

⁴⁸ Pásztor i. m. 53.

⁴⁹ Müller, 1864. 61–62.

A SZENT JOBB ÉS RAGUZA

2001 februárjában érdekes hír röppent fel a horvát, majd a magyar sajtóban: a raguzai domonkos kolostor perjele nyilatkozatában felajánlotta, hogy a rendház tulajdonában levő Szent István koponyakeréklyét visszaadja Magyarországnak. A rég elfeledett Szent István-relikvia váratlan előtérbe kerülése, illetve a körülötte folyó huzavonák ismételten felhívták a figyelmet Raguzának (mai nevén Dubrovniknak) a magyar történelemben játszott szerepére, valamint Szent István ereklyéinek, mindenekelőtt a Szent Jobbnak rejtélyes raguzai útjára.

A Szent Jobb talán legfontosabb nemzeti szentereklyénk, jelentőségét a róla készült írárok nagy száma is világosan jelzi. Elsőként a Raguzából való visszaszerzés alkalmából a jezsuita Pray György írta meg a történetét, máig alapvető munkája az ereklye hazatérésének évében, 1771-ben látott napvilágot Bécsben.¹ Ezt követően 1797-ben Simon Máté, volt pálos szerzetes foglalta össze a relikvia és a róla elnevezett szentjobbi monostor történetét, számos ponton vitába bocsátkozva Pray-jal.² A múlt században megjelent dolgozatok közül különösen Fraknói Vilmos tanulmányát,³ az 1938-as Szent István évfordulóra napvilágot látott munkák közül pedig Karsai Géza dolgozatát kell kiemelni.⁴

Már a szakirodalom futólagos áttekintése alapján is megállapíthatjuk, hogy kevés olyan ereklyénk van, amely több viszontagságon ment volna keresztül, mint első királyunk viszonylag épségben ránk maradt jobb keze. Szent István jobbját a király holttestének ünnepélyes felemelése, 1083. augusztus 20-a előtt választották el a testtől, és egy Merkur nevű klerikushoz került, aki bihari családi birtokán rejtette el. A következő évben a „lopást” bevallotta László királynak, aki megbocsátotta bűnét, és őrzésére monostort alapított. A középkorban itt, az

ereklyéről elnevezett szentjobbi apátságban őrizték a szent király kezét, majd a 15. században visszavitték Székesfehérvárra.⁵

Ettől kezdve gyakorlatilag elveszítjük a nyomát, egészen 1590-ig, amikor a raguzai domonkosok tulajdonában tűnt fel, akik ebben az évben új ereklyetartót készítettek számára. A relikvia történetével foglalkozó szerzők különböző megoldási lehetőségeket vetettek fel a hiányzó láncszem pótlására, különösen a Raguzába kerülés magyarázatára. Pray szerint az ereklye a szentjobbi apátságból 1526-ban II. Lajos utasítására Budára került, ahol a törökök Mohács után megkaparintották, tőlük pedig a raguzaiak szerezték meg.⁶ A Pray-jal vitatkozó Simon Máté számos logikai érveléssel próbálta meg cáfolni a jezsuita szerző elméletét, és azt bizonygatta, hogy a Szent Jobbot még IV. Béla vitte Raguzába a tatárok elől menekülve, és a menedéért hálából adta az ereklyét a számára oly kedves domonkos rend raguzai kolostorának. Állítása természetesen teljes képtelenség, már csak azért is, mivel Béla királyunk nem Raguzába, hanem csak a mintegy 250 kilométerrel északabbra fekvő Trau váráig menekült.⁷ Fraknói igazi pozitívista történészként nem bocsátkozott feltevésekbe, a problémát egyetlen mondattal intézte el: „...oly kérdés [ez], a melyre történeti emlékeink a választ nem adják meg”.⁸ Karsai elfogadta Pray feltevését a Szent Jobb Budára szállításáról, és úgy vélte: innen a törökök Boszniába vitték, akikről keresztény kereskedők vásárolták meg, rajtuk keresztül jutott megőrzés végett Raguzába, a domonkos kolostorba.⁹ Hasonló megoldást valószínűsít klasszikus monográfiájában Györffy György is, aki szerint egy Mahmúd terdzsümánhoz hasonló, az ereklye értékét pontosan ismerő renegát vihette a Szent Jobbot Székesfehérvárról a Balkánra, ahol kereskedőknek adta el.¹⁰

Az ereklje sorsát kutató magyar történészek ismerték ugyan a raguzai dokumentumok jelentőségét, Pray és Fraknoi kapcsolataik révén még a helyi levéltár vonatkozó forrásanyagát is hasznosította. Ugyanakkor éppen a Szent Jobb története „sötét korszakának”, azaz Raguzába vitelének rekonstrukciójához nem vették kézbe a raguzai forrásokat, emellett nem vizsgálták az ereklje raguzai felbukkanásának történeti hátterét sem. A jelen dolgozat célja tehát ennek a hiánynak legalább valamelyes pótlása. Egyrészt Raguzá balkáni kereskedelmének, az Oszmán Birodalommal fenntartott kapcsolatainak, illetve a török területen való egyházi szerepvállalásának vizsgálatával feltárulnak az erekljeszerzést motiváló erők. Másrészt pedig a magyar történetírásban szinte egyáltalán nem hasznosított raguzai krónikás hagyomány megvallatásával adatszerűen is közelebb kerülünk a rejtélyes raguzai út történetének megismeréséhez. Ugyanakkor mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy ebben a kérdésben Raguzá és a késő középkori Balkán történetével kapcsolatos elbeszélő források, illetve a helyi (mindenekelőtt a városi és a domonkos) levéltárak dokumentumainak szisztematikus feltárása további új eredményeket, sőt esetleg nem várt meglepetést is hozhat.

Raguzá, ez a kicsiny Adria parti városállam kiterjedt kereskedelmi hálózattal rendelkezett az Oszmán Birodalomban, amelynek előzményei a középkorra nyúltak vissza. Raguzá hosszú ideig osztozott Dalmácia sorsában, kezdetben bizánci, 1205–1358 között velencei, ezt követően egészen 1526-ig magyar fennhatóság alatt állott. Rendkívül kedvező fekvése és az állandó gabonahiány miatt a 13. századtól kezdve intenzív kereskedelmi kapcsolatokat épített ki Dél-Itáliával, majd a Balkán félsziget születő államaival. Raguzá a 14–15. században jelentős kereskedelmi hálózatot hozott létre Szerbiában és Boszniában, de kereskedőit megtaláljuk Bulgáriában és Albániában is. Raguzá tehát az első számú közvetítővé vált az Adria két partja között.

A város a kezdeti vonakodás ellenére sem kerülhetett el, hogy a Balkánon tartósan berendezkedő oszmán hódítókkal rendezze kapcsolatait. Az első szultáni kiváltságlevél 1430-ban született, a végleges rendezés az 1458-ban kibocsátott ahdnáméval történt meg. Ennek értelmében Raguzá éves adófizetés fejében megőrizhette szabadságát, és az Oszmán Birodalom területén rendkívül kedvező kereskedelmi kiváltságokkal rendelkezett. A nagy horderejű privilégiumok hátterében nyilván a város egyedülálló lehetőségeit kell keresnünk. Az Oszmán Birodalomnak szüksége volt a nyugati kereskedelem életben tartására, ezt a közvetítő feladatot

leginkább egy az ő fennhatóságát adófizetéssel elismerő, ugyanakkor jó nyugati kapcsolatokkal rendelkező semleges állam tudta ellátni. A fentieknek köszönhetően Raguzá a 15. század második felétől kezdve helyreállította az előző évtizedekben lerombolt balkáni kereskedőhálózatát, és a 16. századra az egyik legfontosabb közvetítővé vált az Oszmán Birodalom és a nyugati világ között.

A raguzai kereskedők már a 13. század második felében megjelentek Magyarországon, és különösen a Szerémségben folytattak jelentős kereskedelmi tevékenységet, mellette működtek még Belgrádban, Kevén, Nagybányán, Budán és Székesfehérvárott. Az igazi kereskedelmi expanzió Magyarország területén csak 1521-ben, Belgrád elfoglalásával kezdődött. Előszörban a hadizsákmány felvásárlásával és a török katonaság iparcikk- és textiláruigényének kielégítésével foglalkoztak. Nem véletlen tehát, hogy Belgrád mellett első telepeik éppen a katonai táborok mellett, Eszéken és Újlakon jöttek létre. A magyar királyság fővárosának elfoglalása és a magyarországi török hódoltság területének kiszélesedése hatalmas lehetőségeket jelentett a raguzai kereskedelem számára. A raguzai üzletemberek az 1540-es években gyakorlatilag elfoglalták a magyarországi piacot: 1542-ben Budán, 1544-ben Pesten, 1545-ben pedig már Pécsen is megjelentek. 1552-ben, Temesvár török kézre kerülésével újabb területek nyíltak meg előttük, a város Buda mellett a belgrádi kolónia másik magyarországi alközpontjává fejlődött. Az 1550–1560-as években több kisebb kereskedőtelepet is létrehozottak, illetve felújítottak: Eszék és Újlak mellett működtek még Lippán, Székesfehérvárott, Esztergomban, Ráckevén, Tolnán, Szegeden, és nyilván a többi török-balkáni lakossággal rendelkező hódoltsági városban is.¹¹

Raguzá földrajzi fekvésénél és politikai helyzeténél fogva a katolikus egyház bástyájának számított a Balkán-félszigeten, történelme folyamán a katolicizmushoz való ragaszkodás és a köztársaság szabadságának védelme több szálon is szorosan összefonódott. Egy helyi legenda szerint Szent Ferenc megjövendölte Raguzá vezetőinek, hogy a város addig őrizheti meg önállóságát, amíg a katolikus hit lesz az egyetlen engedélyezett vallás a városállam területén. A raguzai politikai gondolkodás tehát igen korán tudatosította a katolicizmus jelentőségét a város politikai-kulturális identitásának megőrzésében. Ennek jegyében egyrészt a városi törvények kezdettől fogva tiltották más felekezet nyilvános vallásgyakorlatát,

ezzel az intézkedéssel különösen az ortodox szerbek tömeges betelepődését sikerült megakadályozni. Másrészt pedig a középkor folyamán egy igen jól tagolt egyházi intézményrendszer jött létre, amely révén Ragusa valóban a délkelet-adriai térség vallási központjává válhatott.

A raguzai kereskedők rendkívül fontos szerepet játszottak a Balkán-félszigeten a katolikus egyházi élet kereteinek megőrzésében, vagy adott esetben megteremtésében. Egyházi szerepvállalásuk vallási-szellemi háttérét a kereskedőváros intranzigens katolicizmusa és sajátos missziós küldetéstudata, jogi alapjait pedig az Oszmán Birodalomban élvezett széles körű kiváltságaik biztosították. Egyházi tevékenységük legfontosabb eleme kétségtelenül a kereskedőtelepek kápolnáinak működtetése volt. A 16. század második felében már szinte valamennyi fontosabb raguzai közösség tudott papról gondoskodni a maga számára. A hódolt Dél-Magyarország két kereskedelmi központjában, Szendrőn és Belgrádon az 1530-as évektől kezdve vannak adataink káplánok működésére. A két másik jelentős hódoltsági városban, Budán és Temesvárott is találunk raguzai papokat. 1565-ben érkezett Budára (pontosabban Pestre) Seraphinus Pantanus raguzai ferences, akinek Szegedi Kis István ráckevei prédikátorral való hitvitájáról és csúfos vereségéről Skaricza Máté tudósított.¹²

A raguzaiak balkáni egyházi szerepvállalásának egyik meghatározó mozgatórugója az Oszmán Birodalomhoz fűződő szoros kapcsolatok diplomáciai legitimációjára való törekvésben keresendő. A „török szövetség” ugyanis egyetlen nyugat-európai állam számára sem számított nagy dicsőségnak, nem véletlen, hogy mind Franciaország, mind Velence a balkáni katolikusok védelmének jelszavával próbálta igazolni a kereszténység ősellenségének számító birodalommal ápoltnak jó kapcsolatait. Ragusa különösen a kereskedelmi rivális Velence vádjai miatt került sokszor nehéz helyzetbe a nemzetközi politikai színtéren. A dalmáciai városállam számára a török szövetség legitimációjának legfontosabb elemeit a nyugati hatalmak (mindenekelőtt a Szentszék) számára végzett hírszerzés, a balkáni egyházi struktúrák működtetése és a katolikusok védelme jelentették.¹³

Ennek a legitimációnak egy sajátos, a raguzai krónikákban gyakran feltűnő eleme volt a köztársaság szinte megszállott ereklyegyűjtése. A szentek csontjainak ilyen mértékű halmozása sajátosan a középkori vallásosságra volt jellemző, a jelenség 16–17. századi továbbélése szorosan összefüggött a raguzaiak szívós

ragaszkodásával a középkori egyházfegyelemhez és kultuszformákhoz. A városállam vezetői minden befolyásukat latba vetették, hogy a Trienti Zsinat által előírt belső egyházi reformok végrehajtását megakadályozzák, ennek jegyében több raguzai érsek és apostoli vizitátor életét keserítették meg.¹⁴

A raguzaiak ereklyegyűjteményéről alapos leírást nyújt a város történetét 1595-ben megjelentető firenzei domonkos, Serafino Razzi.¹⁵ A barát 1587 és 1590 között a raguzai domonkos kongregáció vikáriusa volt, így alkalma nyílt részletesen tájékozódni a város egyházi viszonyairól és nevezetességeiről. Razzi szerint 1588-ban csak az érseki székesegyház gyűjteményéből 111 darab ereklyét vittek a hívek a város védőszentjének, Szent Balázsnak az ünnepén tartott körmenetben. Azért csak ilyen keveset, írja a krónikás, mivel több ereklyetartót nem tudtak csináltatni. A Szent István-templom mintegy 50 relikviát őrzött, köztük 11 vértanúfejet, Szent Apollónia állcsontját, számos más szent állkapcsát és fogazatát. A nemes vetélkedésben a Szent Balázs-templom sem akart lemaradni, itt a templom védőszentjének ereklyéin kívül említésre méltó darabnak számított Szent Pancratiusz ujjja, illetve Szent Péter, András és Lőrinc testének egy-egy darabkája. A domonkos templomban Razzi a rendalapító Szent Domonkos és Aranyaszájú Szent János ujján, Tamás apostol és Szent Magdolna kar-darabján, Szent Anna fején kívül megemlíti *Szent István király kézereklyéjét* is.¹⁶ Razzi azonban Istvánt boszniai királynak tartotta, talán azért, mert az itáliai domonkos tudatában az oszmán uralom alatt levő egykori államok meglehetősen összekavarodtak. Azt sem zárhatjuk ki azonban, hogy ekkor Raguzában egy másik, boszniai ereklyehagyomány élt.

A raguzaiak ereklyetisztelete nemcsak a halmozásban, hanem a tisztaság őrzésében is megnyilvánult. Valamennyi templom ereklyegyűjteménye idős szennátorok kezelésében volt, a papok csak az ünnepeken kapták meg a szent csontokat. Ezen szokásra a raguzai érsekek is gyakran panaszkodtak Rómába küldött beszámolóikban, a jelenség háttérében pedig az itáliai városállamokra is jellemző államegyházi tendenciák húzódtak meg.¹⁷ Az ereklyéknek az adományokból ezüst tartókat csináltattak, amelyek mindig azon testrészt formázták, amelyből az ereklyedarab származott. Ennek a kegyes szokásnak azonban igencsak megmosolyogtató következménye lett. A szinte a végtelenségig darabolható csontokból sokszor több raguzai templom is szerzett egy-egy szilánkot, majd elkészültek az ugyanazon szent ugyanazon

testrészt ábrázoló díszes ereklyetartók. Így aztán nem volt ritka jelenség, ami például Mária Magdolnával, pontosabban földi maradványaival előfordult: a körmeneten három, a szent kezét ábrázoló ereklyetartó vonult egymás mellett, amelyekben a székesegyház, a Szent Domonkos- és a Szent Klára-templomban őrzött karcsontokat vitték a polgárok. *È manifesta cosa, che ella non hebbe, se non due* – vagyis: nyilvánvaló dolog, hogy neki is csak két keze volt, jegyzi meg fejtegetése végén a domonkos történetíró, nyilván a középkori ereklyetisztelet anakronisztikus burjánzását ért kritikákra és élcelődésre adott válaszként.

Razzi számára különösen is feltűnt a raguzai polgárok fősvény és makacs ragaszkodása a nagyszámú relikviához. Hiába sóvárogtak egy-egy darab után az itáliai fejedelmek, a raguzaiak semmilyen körülmények között sem váltak meg egyetlen darabtól sem. A raguzai mentalitás érzékeltetésére Razzi egy történetet is elmesélt. Honfitársai, a firenzeiek Keresztelő Szent János karereklyéjét akarták megszerezni, mire a raguzai szenátus a következőképp hárította el a kérést: Ragusa a hitetlenekkel határos, ezért sokkal nagyobb szüksége van az ereklyékre és a szentek segítségére, mint a nyugodt békességben élő, és hasonló veszélyektől mentes Firenzének.¹⁸ Ezt a ragaszkodást kétszáz év múlva Mária Terézia is megtapasztalhatta, amikor majd négy évig kellett alkudoznia a Szent Jobb megszerzéséért.¹⁹

A Szent Jobb története szempontjából nagyon fontosak a domonkos történetírónak az ereklyék eredetéről írott megjegyzései. A raguzaiak a relikviák egy részét a magyar és balkáni (főleg boszniai) uralkodóktól kapták, nagyjából azonban a raguzai kereskedők vásárolták fel őket a balkáni városokban a török foglalás után.²⁰ Egy későbbi raguzai történetíró, a piarista Francesco Maria Appendini szerint Ragusa ereklyéinek számát tekintve Róma kivételével egyetlen itáliai város mögött sem maradt el. A tekintélyes gyűjteményt a Balkánon működő kereskedők alapozták meg, akik a török hódítás idején buzgóságuktól hajtva, a veszélyekkel és a pénzzel nem törődve vásárolták fel a törököktől az ereklyéket, megmentve őket a barbárok kezéből. A középkori balkáni királyságok értékes ereklyéi így módon mind Raguzába kerültek.²¹

A 16. századi történeti munkákban számos példát találunk erre az ereklyegyűjtésre. Nicolo Ragnina feljegyzéseiben az 1528. évnél számolt be arról, hogy egy raguzai pap Szendrőből Szent Kozma és Damján fejereklyéit hozta magával szülővárosába, amiért cserébe birtokadományban részesült. Még izgalmasabb

az ismeretlen raguzai annalistától származó feljegyzés, amely szerint 1550. február 8-án Pécsről, Székesfehérvárról és Pestről érkezett ereklyeszállítmány Raguzába: egy aprószent keze, Krisztus töviskoronájának tüskéje, Szűz Mária kendőjének egy darabkája, amelyben elsimatta Krisztust és más egyéb relikviák. A kereskedőknek, akik a törököktől vásárolták ezeket, megtérítették a 60 dukátot, az ereklyéket pedig szétosztották a székesegyház és a többi templom között.²²

A Szent-István ereklyék története szempontjából a döntő fontosságú adatot Giacomo Luccari raguzai patrícius krónikája őrizte meg. Luccari 1605-ben megjelent művében megemlékezik Esztergom és Székesfehérvár 1543. évi bevételéről, majd elbeszéli a fehérvári királysírok feldúlásának történetét. Eszerint Székesfehérvár második bége, Dervis Mihaloglu felnyitatta a magyar királyok sírjait, a kincseket elrabolta, a csontokat a sárba szórta, a székesegyházat pedig mecsetté alakította át. A raguzai kereskedők, látva ezt a kegyetlenséget, és emlékezve a magyar királyokkal való régi barátságra (vagyis a hűbéri függésre), készpénzért felvásárolták a királyok csontjait az őrzésükkel megbízott törököktől, és ládába rakva azokat titokban eltemették egy kápolnában. A krónikás utolsó, nehezen értelmezhető megjegyzése szerint szerb költők énekelték meg nyomorult sorsukat.²³

Luccari beszámolója több ponton egybevág a magyar történetíró, Bethlen Farkas elbeszélésével. Bethlen 1544/1545-re tette a királysírok kifosztását. Először Ahmed fehérvári szandzsákbég dézsmálta meg a székesegyház kincseit, aki e tetteért kegyvesztetté vált a szultán előtt. Ezt követően az Ahmedet Isztambulban feljelentő budai defterdár módszeresen átvizsgálta a székesegyház valamennyi részét, felnyitatta a királysírokat, minden értéket összeszedett, és a szultán számára leltárba foglalt.²⁴ Ugyanakkor a későbbi török és magyar források arra engednek következtetni, hogy a hódítók nem egyszerre dúlták fel királyaink fehérvári sírjait. Dzelálzáde Musztafa krónikája szerint az első székesfehérvári dzsámit nem a Boldogasszonynak szentelt bazilikából, hanem a külvárosban található Péter és Pál-templomból alakították ki. Közvetlenül a foglalás után tehát nem nyúltak a középkori magyar királyok sírjaihoz, ezt követően azonban több lépcsőben tisztították meg a város középkori főtemplomát a keresztény szimbólumoktól és a síroktól. 1568-ban szultáni rendelet írta elő a maradék síremlékek eltávolítását, de még 1601-ben is volt mit fosztogatniuk a várost rövid időre visszafoglaló keresztény zsoldosoknak.²⁵

Egymás mellé rakva a fenti magyar, török és raguzai krónikás adatokat, lassan kirajzolódik a Szent Jobb (és mellette természetesen a koponyaereklye) Raguzába kerülésének valószínűsíthető története, illetve annak társadalom-, kultusz- és eszmetörténeti háttere. A városállam kalmárai a török csapatok nyomában jártak, és a hódítás első időszakában a hadizsákmány felvásárlásával foglalkoztak. A legalábbis ellentmondásos erkölcsi megítélés alá eső tevékenységüket az ereklyék felvásárlásával akarták szépíteni, ráadásul a kereskedők a felvásárolt csontok teljes árát visszakapták a szenátustól. Ennek fényében válik érthetővé, hogy a balkáni kereskedelmi tevékenység része lett az ereklyeüzlet is. A fehérvári királysírok török kifosztásáról és az ottani ereklyék megszerzéséről tudósító források szerint valamikor 1545 és 1550 között érkeztek Raguzába az egykori királyi város ereklyéi, köztük minden bizonnyal első királyunk maradványai is.

A balkáni és hódoltságai ereklyék összegyűjtésének hátterében az adófizetői státusz legitimációs szándék

kán túl Raguzai missziós küldetéstudatát is kitapint-hatjuk. A Balkánon felvásárolt ereklyék a török uralom alá került országok kereszténységének szakrális töltetű emlékei voltak, amelyek egyúttal a város egyházi súlyát is növelték. A balkáni templomok ereklyéinek Raguzába szállításával a város az oszmán uralom alá került országok szent hagyományainak örököse, letéteményese lett. A relikviáknak nyújtott menedék a raguzai papok török területre való kirajzása mellett a város missziós küldetésének másik fontos elemévé vált. Első szent királyunk ereklyéinek Raguzába menekítését tehát ebben a kontextusban többé nem csupán kuriózumként kell felidézünk, hanem az adriai városállam és a hódolt Magyarországi közötti összetett (gazdasági, társadalmi és vallási) kapcsolatrendszer fontos epizódjaként, tanulságos fejezeteként értékelhetjük.

Molnár Antal

JEGYZETEK

¹ Pray, Georgius: Dissertatio historico-critica de Sacra Dextera Divi Stephani primi Hungariae regis. Vindobonae, 1771. (továbbiakban: Pray: i. m.)

² Simon, Mathaeus: Supplementum ad Dissertationem historico-criticam clar. Georgii Pray de Dextera S. Stephani primi Hungariae regis cum historia monasterii Sz. Jog, ubi olim sacra haec Dextra asservabatur. Vacii, 1797. (továbbiakban: Simon: i. m.)

³ Fraknói Vilmos: A Szent Jobb. Századok 35 (1901) 880–904. (továbbiakban: Fraknói: i. m.)

⁴ Karsai Géza: Szent István király tisztelete. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. III. Szerk. Serédi Juszinián. Bp., 1938. 155–256. (továbbiakban: Karsai i. m.)

⁵ A fentebb idézett műveken kívül összefoglalóan: Györffy György: István király és műve. Bp., 1983². 389–392. (továbbiakban: Györffy: i. m.)

⁶ Pray: i. m. 50–58.

⁷ Simon: i. m. 29–37.

⁸ Fraknói: i. m. 892.

⁹ Karsai: i. m. 164.

¹⁰ Györffy: i. m. 390–391.

¹¹ Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647). Bp., 2002 (Humanizmus és Reformáció 26.) 47–74. (továbbiakban: Molnár: i. m.)

¹² Molnár: i. m. 70–71.

¹³ Dujčev, Ivan: Avvisi di Ragusa. Documenti sull'Impero Turco nel sec. XVII e sulla guerra di Candia. Roma, 1935. (Orientalia Christiana Analecta 101).

¹⁴ Zlatar, Zdenko: Our Kingdom come. The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs. New York, 1992. 149–175.

¹⁵ Razzi, Serafino: La storia di Ragusa. Lucca, 1595. 35. (Továbbiakban: Razzi: i. m.) 175–178. Razzi írói munkásságára lásd: Quetif, Jacobus – Echard, Jacobus: Scriptores Ordinis Praedicatoris recensiti notisque historicis et criticis illustrati. II. Lutetiae Parisiorum, 1721. 386–388.

¹⁶ Razzi: i. m. 176.

¹⁷ Archivio Segreto Vaticano, Congregazione del Concilio, Relationes Dioecesium vol. 674A, fasc. 1607, 1653.

¹⁸ Razzi: i. m. 176–178.

¹⁹ Fraknói: i. m. 893–899.

²⁰ Razzi: i. m. 176.

²¹ Appendini, Francesco Maria: Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei. I. Ragusa, 1802. 181.

²² Nodilo, Speratus: Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina. Zagrabiae, 1883. (Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium XIV.) 137. 282.

²³ Luccari, Giacomo di Pietro: Copioso ristretto de gli annali di Ragusa libri quattro. Venetia, 1605, 144.

²⁴ Bethlen Farkas: Historia de rebus Transsylvanicis. I. Cibinii, 1782. 418–420. Vö. még: Dercsényi Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika. Bp., 1943. (Magyarország Művészeti Emlékei. II. sorozat: Egyes műemlékek és emlékcsoportok I.) 62–63. A keresztény forrásokban szereplő fehérvári bégek közül a Ahmedről és Dervisről török források is megemlékeznek: Vass Előd: Források a székesfehérvári szandzsákság történetéhez 1543–1688. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 19 (1989) 76.

²⁵ Fodor Pál: A török hódítók és a királysírok. História 11 (1989/3) 11–12.

A KARANCSY CSALÁD HODÁSZI ÁGÁRÓL

A magyar genealógia sokszor és sokak által hangoztatott adóssága a kismemesi családok sorsának feltáratlansága. Ebben elsősorban objektív történelmi adottságaink a meghatározóak, mint a magyar nemesség viszonylag nagy száma vagy a rokoni szálak és a források (családi levéltárak) feledésbe merülését, pusztulását hozó események, társadalmi folyamatok.¹ Az alábbi sorok a Karancsy család egyik rövid, de talán nem jelentéktelen ágának állítanak emléket. Egy olyan családnak, amely a török kiűzését követő migrációs folyamat örvényében került a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területén fekvő, hajdan hol Szabolcshoz, hol Szatmárhoz tartozó Hodász faluba.² Egy olyan családnak, melyet nem annyira vagyoni helyzete, mint inkább erkölcsi tartása, műveltsége emelt ki környezetéből, s amelynek magyar és nemes öntudatát a leányági leszármazók mindmáig megőrizték.

A Karancsy család eredete

Közép-Szolnok (Szilágy), Szabolcs és Szatmár megyékben elterjedt, református vallású család, melynek neve eredetileg Karancsy alias Székely, a székely eredetre utaló jelző azonban hamar feledésbe merült. A 18. századtól már csak a Karancsy név élt (a hodászi ág esetében), Garancsy és (Közép-Szolnokban) Korancsy változatokkal.

A család II. Rákóczi György fejedelemtől 1655. június 28-án kapott armálist, melyet Közép-Szolnok vármegye hirdetett ki 1656. március 3-án.³

Bár az érintett időszakban számos Karancsy szerepelt,⁴ a címerszerző kilétéről bizonytalanok az adatok. *Gorzó* a család Zsigmond nevű tagját említi, míg a Közép-Szolnok megye által 1768. szeptember 7-én kiállított bizonyáglevél családfája Jánostól hozza le a

család származását.⁵ Mi magunk a levéltári adatok alapján Jánost tekintjük a család első bizonyosan ismert ősenek.

A Karancsyak eredeti lakóhelye Közép-Szolnok, ahol a hodászi ág számára kiállított nemesi bizonyáglevél szerint az idősebb Mihály 1702–1735 között Tasnádon volt birtokos. Diósadon lakó utódai *Petri* szerint adómentes, saját telkükön lakó nemesek voltak: az ifjabbik Mihály 1767-ben, Imre és György 1781-ben és 1797-ben, László, György és fia Miklós 1801-ben szerepeltek.⁶

Közép-Szolnokból Szabolcsba került át a család egyik tagja, aki 1771-ben nyert nemesi bizonyítványt. Az ő utódai Csegén (Tiszacsege, József, 1796), Demecserben⁷ és Veresmarton (Szabolcsveresmart, János és Károly, 1823)⁸ laktak. Az 1754/55-ös nemesi összeírás Bihar vármegyében is talált egy György nevű családtagot.⁹

A hodászi ág: János fia Zsigmond két kisfiával, Zsigmonddal és Józseffel, valamint Endréden (Érendred, ma Romániában) lakó fivérével, Mihállyal, 1768-ban igazolta nemességét.¹⁰

A Karancsyak által használt címer *Siebmacher* nyomán: kék mezőben arany leveles koronán nyugvó páncélos kar kardot tart, melyre török fő van szúrva. Sisakdísz a pajzsalak, takarók: kék-arany, vörös-ezüst. E forrás szerint ilyen nyomatú pecsétet használt Karancsy János 1884-ben.¹¹ (Sajnos az armális másolatát a nemesi igazolás anyaga nem tartalmazza, így az adományozott címet nem ismerjük.¹²)

A Karancsyak Hodászon

A *Borovszky*-féle vármegyei monográfia a 18. század végének hodászi birtokosai között tünteti fel a családot,¹³ míg *Szirmay* (és rá hivatkozással) *Nagy*

Iván ugyanezt teszi a 19. század eleje vonatkozásában.¹⁴

A Szatmár megyei településre minden bizonnyal János költözött, aki egy 1766. október 8-án lefolytatott vizsgálat szerint már nem volt az élők sorában.¹⁵ „Mind haláláig nemesi szabadságban tartatott, sőt néhai tekintetes Irinyi Imre és István uraimék akkori szolgabíróságában nemesi taxát sem fizetett ... mivel jó író volt, az ts. ns. Vármegye conscriptiójára is sokszor járt... szolgabíró uraimékkal.” Mindezek ellenére az 1754/55-ös nemesi összeírásba nem vették fel.¹⁶

Ismereteink szerint három gyermeke volt. Közülük Mihály, mint a már említett nemességigazolásból kiderül, Endréden lakott. Valószínűleg azonos azzal a Mihállyal, aki 1768-ban feleségével, Gyulay Máriával, egy bizonyos tartozás ügyében intette Gyulay Erzsébetet és annak férjét, Csokay Jánost Szatmár vármegye törvényszéke előtt.¹⁷ Utódja, Ferenc, szerepelt az 1809-es összeírásban.¹⁸

A hodászi ágat továbbvivő I. Zsigmond több évig a hodászi nemesek hadnagya (1768, 1778, 1782, 1786), illetve a református egyházközség főgondnoka (1766, 1769) volt. 1769-ben „az ő gondviselése és szorgalmatossága alatt erősített meg a templom palánkkal ...”¹⁹ Valószínű, hogy testvére volt az az Éva, aki 1770-ben már mint özvegy ment nőül a gebei (ma Nyírkáta) birtokos Kellesy Jánoshoz.²⁰

I. Zsigmond felesége Mezey Mária volt, akiről mindössze annyit tudunk, hogy tíz évvel élve túl urát, 1800-ban, hetven évesen hunyt el. Hét gyermekük született, két fiú és öt leány. A fiatalabbik fiú, József a helybeli református prédikátor lányát, Szelle Lidiát (már mint Lakatos János özvegyét) vette nőül, akitől több gyermeke született, de csak Erzsébet nevű leánya élte meg a felnőttkort, aki férjével Gyulaházára került. Zsigmond lányai közül kettő (Julianna és Erzsébet) helyben házasodott, míg kettő (Éva és Mária) Fehérgyarmatra került. Zsuzsanna férjéről az anyakönyv névén kívül mit sem árul el, így róla nem tudjuk, hová költözött. Juliannát unokatestvére vette el, érdekes az e házasságra vonatkozó anyakönyvi bejegyzés 1782. február 21-éről: „N. Balogh György²¹ és Karantsy Juliánna egymásba nagyon belé szerettek, de mivel igen közelről való atyafiak, a Törvény meg nem engette, hogy a Prédikátor megesketni merészelhette volna, sőt még a vitkai plébános és az ide való orosz pap is, melyre való nézve midőn törvényesen magokat meg nem eskethették, megeskettették egy kicsapott pápista pap által. E becsületes (sic!) házasság esett a Karantsy Zsigmond Hadnagy uram házánál, vasárnap pedig.”

A család nevét az idősebbik fiú, II. Zsigmond vitte tovább. Ő is tanult ember volt,²² 1809-ben 49 éves, maga telkén lakó nemesként vették fel az összeírásba.²³

Első házassága (1800. IV. 9.), melyből gyermekei származnak, igen előnyös volt: felesége Komoróczy Anna, császári és komoróci Komoróczy Péter földbirtokos és kisjeszeni Jeszenszky (alias Simkovits vagy Szilágyi) Julianna három lányának egyike volt. Mint a Komoróczy lányok 1815-ös osztályából kiderül, Karancsy Zsigmond apósa birtokának jelentős részét zálog címen már korábban, annak életében birtokolta.²⁴ Ami 1815-ben a Karancsyaknak jutott ebből: Hodászon két egész telek jobbágyostól, egy „kocsma-telek”, a kuriális Nagyszőlőhegy harmada, a kúria (kuriális telek romos épületekkel) árából 400 Ft készpénz, a Karancsy Zsigmond által kezelt pénzből is 100 Ft, tizenöt hold kuriális kaszáló, rétek, erdők és telki állományon kívüli szántóföldek, Derzsen (ma Nyírdérzs) egy egész telek. (A beregi – tiszadonyi – Komoróczy-rész és a teljes Jeszenszky-örökség – Szabolcs, Szatmár és Turóc megyében – felosztását egy későbbi osztályra hagyták.)

A Komoróczy-örökség később per tárgyául szolgált: 1833-ban tunyogi Szücs Zsigmondné Vesmás Rozália a Tiszántúli Kerületi Tábla előtt valamennyi, idősebb Komoróczy Pétertől és Osváth Judittól származó unokatestvérét perelte az öt édesanyja, néhai Komoróczy Katalin jogán illető örökrész ügyében.²⁵

II. Zsigmondnak két leánya, Ilona és Anna mellett egy fia: III. Zsigmond született. III. Zsigmond felesége császári Komoróczy Julianna, György és dányádi Ary Jusztina leánya volt. III. Zsigmond családja a Komoróczy György által épített, s ma is fennálló, téglalapítesű kúriában²⁶ lakott, melyet az asszony, Komoróczy Julianna örökölt meg. III. Zsigmond tizenegy évi házasság után, 1841-ben özvegyen hagyta feleségét, aki hamarosan újra megházasodott. Az asszony öröksége (az említett kúria és hodászi birtok, 300 hold föld Császáriban) később Balogh Andrásztól való gyermekeire szállt. A családi hagyomány alapján azért, mert anyjuk szerint „a Karancsy-fiúknak úgyis jutott elég”; míg a Baloghok szegények voltak, hisz Balogh András bár nemes volt, Komoróczy Juliannát korábban kocsiként szolgáltatta.²⁷

III. Zsigmond idősebb fia, János (testvére ma is meglévő feljegyzései szerint) 1866-ban örökségének egy részét zálogba vetette (állítólag 96 hold földje volt). 1873-ban hodászi főbíró volt,²⁸ 1876–1878-ban Nagykárolyban lakott és dolgozott hivatalnokként.²⁹

A jenői Jeney család kölcsi ágából való Erzsébetet (István és Papp Karolina lányát) vette nőül, akit előbb megszöktetett, aztán kerülhetett sor a nagyszabású lakodalomra. Nekik két fiuk született, közülük Zoltán azonban még iskolai befejezése előtt meghalt. A másik fiú, Árpád, Nagykárolyban tanult, és a Komoróczyak révén rokon Hethey Ábrahám főjegyzőnél lakott kosztos diákként. 1888 és 1892 között iskolatársa volt Ady Endrének. A két család jól ismerte egymást, megállapodásuk szerint Karancsy Árpád hegedűórákat adott Ady Endrének. Amikor azonban kiderült, hogy az órákat a két fiú közös megegyezéssel nem tartja meg, a kapcsolat megromlott.³⁰

A kis család 1898-ban Nántúre költözött, ahová János Árpád nevű fia helyettes körjegyzőként került. Árpád később (a ma ugyancsak Romániában fekvő) Kapnikbánya, majd (1904-ben) Nagysikárló körjegyzője³¹ lett, ahová immár felesége, az előkelő (anyai részről bárói) származású mezőmadarasi Madarassy Jolán (Madarassy László és Rauber Emília lánya) és időközben megözvegyült édesapja kísérte. 1917-ben Karancsy Árpád családjával Nagykárolyba költözött, ahol immár vezető beosztású adóhivatali tisztviselőként dolgozott. 1920 után nyugdíja mellett a közeli Szaniszlón látott el adóhivatali tisztséget, ahová Nagykárolyból ingázóként járt ki. 1944-ben a bombázások elől (beteg feleségével) Hodászra menekült unokatestvéreinek (az Erdélyi családhoz), mialatt házat kifosztották. Feleségével együtt 1950-ben halt meg Nagykárolyban.

Árpád első gyermeke, Erzsébet, Nántún született 1901-ben. Polgári leányiskolai tanulmányokat végzett (Nagybányán, illetve Szatmárnémetiben), 1927-ben ment férjhez Marján János nagykárolyi pékmesterhez.³² József, a második gyermek, Kapnikbányán, 1903-ban jött a világra. A nagykárolyi Kegyesrendi Főgimnáziumban tanult, melynek bezárása után (1923-ban) Magyarországon fejezte be a középiskolát. Jogi tanulmányai után adóhivatali tisztviselő lett. 1937-ben kötött házasságot Debrecenben a mácsai születésű Bányay Erzsébettel, akitől 1942-ben egyetlen, korán elhalt leánya született. 1943-ban Hajdúböszörménybe költözött, ahol vezető adóügyi hivatalnokként dolgozott. 1944-ben visszavonták katonai felmentését, a debreceni csatában esett el.

A fiatalabbik fiú, az apja halálakor alig egyéves IV. Zsigmond Sárospatakon tanult, az 1870-es években több évig betöltötte a főbíró tisztségét Hodászon.³³ Első házasságából, a péterfalvi (Ugocsa m.) születésű Jeney Borbálától négy gyermeke született.³⁴ Jeney Borbála minden bizonnyal közeli rokona volt sógora (Karancsy János) feleségének, erre utal, hogy első gyermekét Kölcshen hozta világra. Fia, V. Zsigmond Debrecenbe került, ahol elismert szabómesterként dolgozott. Az ő felesége az ugyancsak hodászi születésű Szeöcs Mária volt, nekik utódaik nem maradtak. IV. Zsigmond és Jeney Borbála három lányáról pedig csak annyit tudunk, hogy talán Nagykárolyba kerültek.

IV. Zsigmond másodsorra többszörös rokonát, a nála fiatalabb Komoróczy Matildot, Komoróczy Ignác és nagyidai Berzsenyi Mária³⁵ lányát vette el, akit egy időben a Berzsenyiek kiscuti (Bereg m.) birtokán laktak. Két gyermekük született, akik közül Elemér előbb csendőrtiszt volt Kapnikbányán,³⁶ illetve Kolozsváron, az első világháború után (1923-ig) Beregszászon élt és dolgozott, mint kórházgondnok,³⁷ majd Jándon volt adóügyi jegyző 1938-ig. A fordulat évét követően végül tsz-könyvelőként dolgozott szülőfalujában. A Karancsy nevet ő viselte legtovább Hodászon, 1962-ben bekövetkezett haláláig. IV. Zsigmond legkisebb gyermeke, Zenóbia (kinek neve Jókai leleménye) Erdélyi Béla (napkori származású szabómester, később huszonöt éven át hodászi főbíró³⁸) felesége lett, akitől kilenc gyermeke született. A kilencedik gyermek születése után nem sokkal távozott az élők sorából, férjére egy kis házat, alig 40 hold földet, gyermekeire pedig ma is őrzött ingóságokat, köztük bútorokat és néhány antik ékszert hagyva.³⁹

A Karancsyak hodászi ága tehát e század derekára kihalt, emléküket csak a leányági leszármazók, néhány emléktárgy és helybeli földrajzi név őrzik.⁴⁰ Fénykép Karancsy V. Zsigmondról, Elemérről és Zenóbiáról, illetve Jánosról, Árpádról és Erzsébetről maradt fenn.

A család ismert leszármazását a mellékelt táblán követhetjük nyomon.⁴¹

Fodor László

JEGYZETEK

¹ A Karancsy család iratai is elenyésztek, a legnagyobb veszteség Erdélyi Mária (Karancsy Zenóbia és Erdélyi Béla lánya) hodászi lakóházának leégése volt a nyolcvanas években. E munka forrásaiul így elsősorban a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, a Hodászi Református Egyházközség anyakönyvei, a rokon Lakatos család birtokomban lévő iratai (saját gyűjt.) és a leányági leszármazók által közölt adatok szolgáltak.

² A Hodászt érintő migrációs folyamatok feltárása, pontos genealógiai és birtoktörténeti követése – úgy érzem – rendkívül izgalmas eredményekkel járna. Ehelyütt egy adalékra szorítkozom csupán: a török kiűzését követő nem egészen száz év alatt az itt lakó nemes lakosság száma megtöbbszöröződött. A régi földesurak, illetve azok leányági leszármazói mellett számos armalista is beköltözött. (Előbbiek közül a császári Komoróczy, a dányádi Ary, a géresi Balogh, a tunyogi Szűcs, a bihari Veress, a Földváry, a Szikszay, a kislalusi Kricsfalussy, a Simkovich alias Szilágyi [a 18. század végétől kisjeszeni Jeszenszky], míg az egytelkes, armalista nemesek közt az Agárdy alias Ugron, a hodászi Szőcs, a Pápay, a Pusztay alias Csaholczy, a Szepesy, a Gáthy alias Kántor, a Császlai és más családok.)

³ *Gorzó Bertalan*: Szatmár megye nemes családjai, Nagykároly, 1910, 67.

⁴ A genealógiai vonatkozásokra tekintet nélkül ld. *Kázmér Miklós*: Régi magyar családnevek szótára. Bp., 1993, 552–553. Ennek alapján találunk pl. egy Karancsy Jánost 1656-ban mint vadai prédikátort (Történelmi Tár 1898, 641.), vagy egy Zsigmondot, aki 1698-ban Gyulafehérváron zálogosít ingatlant (MZsOKl V/1, 503.).

⁵ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (a továbbiakban: Sz-Sz-BMLt), Nyíregyháza, IV. A 501. 223. csomó (18. századi nemességigazolások, jelzet nélkül, a családnevek ABC-rendjében, nyilvántartó könyvük: IV. A 501/e 237. k.). *Gorzó* adata nagy valószínűséggel elfogadható, noha ő maga is a nemesi igazolások anyagából dolgozott. *Kempelen Béla* (Magyar nemes családok V. CD-ROM, Bp., 2001.) ugyancsak Zsigmondot említ, de nem tudjuk, mennyiben támaszkodott az általa hivatkozott *Gorzóra*. Elvileg nem kizárható, hogy János Zsigmond fia volt, és hogy az oklevélben mindkettejük neve szerepelt. A nemesi igazolások esetében ugyanis elegendő volt egy a nemesítésben részesült személytől való származás igazolása, és a Közép-Szolnok vármegye által kiadott testimonialis ennek akkor is megfelelt, ha a fiú mellett nem nevezte meg az oklevélben egyébként első helyen szereplő apát. Ezen kívül az sem teljesen kizárható, hogy *Gorzó* más forrásokat is ismert, mint amelyek ma hozzáférhetők. Tény azonban, hogy a Szatmár vármegye által kiadott igazoláshoz elég volt a Közép-Szolnok vármegye által adott okirat, ahhoz nem kellett a nemesítő oklevél vagy annak másolata. Azt tehát a Karancsyak anyagának sem eredetileg, sem *Gorzó* idejében nem kellett feltétlenül tartalmaznia. Jelenleg az anyag két dokumentumot tartalmaz: Közép-Szolnok testimonialisát és egy Hodászon végzett tanúvallatás jegyzőkönyvét. Előbbi azonban nyilvánvalóan maga is több dokumentumon alapult: hivatkozik az armálisnak az ifjabb Mihály által bemutatott, a Váradi Konvent által kiadott másolatára, és több olyan ismeret közöl, melyek csakis egy tanúvallatásra támaszkodhatnak. Ilyen pl. az, hogy az idősebb Mihály 1702 előtt tasnádi birtok

os volt, és hogy a Karancsy-birtok egy részét még ő idegenítette el 1735 körül. Az irat rögzíti azt is, hogy az ifjabb Mihály elismeri I. Zsigmond részét a tasnádi örökségben.

⁶ *Petri Mór*: Szilágy vármegye monographiája. V. Bp., 1901–1904., 695. és 795. Marján Veronika (Vintila Aurélné, Nagykároly, Karancsy Erzsébet lánya) úgy tudja, hogy a család előneve „diósadi és tasnádi” volt, amit a birtoklási adatok megerősítenek, de hivatalos iratok nem támasztanak alá. A Turul 1887/4. száma ugyanakkor két adatot is közöl a családról (a Váradi Káptalani Levéltár XXIX.342.5. és XVI.534.109. alapján), melyek szerint a család 1787-ben élt a diósadi előnévvel.

⁷ Csege: Sz-Sz-BMLt. IV. A. I.1286. kötet (nemesi igazolások nyilvántartása ABC-rendben). Demecser: itt 1774-ben a Karancsyak a belső közé számítottak. Vö. *Szabó Géza*: Adatok a pozsonyi Szentmártoni, avagy Szabó család történetéből. In: Turul 2000/3–4. 75. és 86.

⁸ MOL Mikrofilmtár, A 2482 (ref. anyakönyvek, Dombrád, mindketten innen házasodtak).

⁹ *Kempelen Béla*: Magyar Nemes Családok, V. k. (CD-ROM, Bp., 2001).

¹⁰ A család közép-szolnoki sorsának behatóbb vizsgálata nélkül úgy tűnik, hogy Tasnádról a 18. század során minden családtag elköltözött. Van azonban adat későbbi jelenlétükre: Karancsy István (70 éves, Vay László taksása, nem itt született) és felesége, Csáky Sára (73 éves) tanúként szerepel Tasnádon 1768. I. 27-én. Sz-Sz-BMLt IV. A. 501/e. 225. cs. (a Lengyel család nemesi igazolása).

¹¹ *Siebmacher*: Grosses und allgemeines Wappenbuch III., Nürnberg, 1885–94. 288. és 216. t. Karancsy János valószínűleg a kézirat helytelen olvasatából hodászi helyett halászi birtokosként szerepel.

¹² Ezt azért is szükséges megjegyezni, mert Karancsy Zsigmond pecsétje 1786-ból egy kiterjesztett szárnyú hattyút ábrázolt, vö.: Sz-Sz-BMLt. IV. A 501/e 221. cs. (Csaholczy alias Pusztay család nemesi vizsgálata). A vizsgálati jegyzőkönyvet Karancsy Zsigmond 1768. X. 7-én Hodászon mint nemes hadnagy írta alá. Ugyanezt a pecsétet használta viszont az eljáró megyei esküdt, Fodor László is, aki azonban másutt következetesen más pecsétet élt. Végeredményben sajnos nem állapítható meg biztosan, hogy ki használta a pecsétet sajátjaként.

¹³ *Borovszky Samu* (szerk.): Szatmár vármegye, Bp., 1908. 85–86.

¹⁴ *Szimay Antal*: Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérte, II. k. Buda, 1810. 85. *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. Pest, 1860, VI. k. 88.

¹⁵ Ld. a 4. sz. jegyzetet.

¹⁶ *Gorzó Bertalan*: Szatmár megye nemes családjai, pótkötet, Nagykároly, 1912. 56.

¹⁷ 1768. V. 4., Sz-Sz-BMLt. IV. A 501. prot. 40., fol. 158.

¹⁸ Az összeírásban mindössze annyit rögzítettek róla, hogy 36 éves és vak. Sz-Sz-BMLt. IV. A 501. 231. cs. (Nyíri járás III. kerület, 76 fol.). A levéltári anyagban *Kávássy Sándor* munkája volt a keresés alapja: Nemesi vezeték- és keresztnemek Szatmárban az 1809. évi insurrekciós összeírás alapján, in: Helytörténeti tanulmányok VII. (a Sz-Sz-B Megyei Levéltár kiadványai), Nyíregyháza, 1989. 156. Ennek alapján Szatmárban egyedül Hodászon és

Endréden laktak Karancsyak. Az egyes családok előfordulásából valószínű, hogy Endrédről származott I. Zsigmond felesége, Mezey Mária, akit talán fivére révén ismert meg.

¹⁹ Református Egyházközség anyakönyvei Hodász, II. k. 125–136. „A Hodászi Református Egyház története” címet viselő feljegyzések közt. (Az életrajzi adatok többségének forrását jelentő egyházi anyakönyvek Hodászon a 18. század második felétől vannak meg: esketési és keresztelési 1766-tól, halotti 1772-től.)

²⁰ Az adat forrása a Nyírkátai Ref. Egyházközség anyakönyvének I. kötete, az esküvő egyébként Őrben volt.

²¹ Minden bizonnyal a géresi Balogh család hodászi ágából származott, pontos rokonsági fokát nem sikerült feltárni.

²² Feltűnően jó írásról is tanúskodik az a csereszterződés, melynek megkötésében apósának segédkezett 1798. I. 5-én. Saját gyűjt. 1. cs. fol. 25.

²³ Sz-Sz-BMLt. IV. A. 501. 231. cs. (Nyíri járás II. kerület, 102 fol.).

²⁴ Saját gyűjt. 1. cs. fol. 33–38. Az osztályos egyezséget Karancsy Zsigmond (mint gyermekei apja), Komoróczy Judit (Andrássy József munkácsi birtokos, szatmári esküdt felesége) és Komoróczy Terézia (előbb Andrássy János munkácsi birtokos, később Joó Imre beregi táblabíró felesége) kötötték.

²⁵ A per kimenetelét nem ismerjük, a keresetlevél eredetije (a táblai jegyző 1833. IV. 30-i záradékával): saját gyűjt. 1. cs. fol. 65. Az alperesek: Komoróczy Terézia özv. Joó Imréné, Komoróczy Judit Andrássy Józsefné, Karancsy Zsigmond és gyermekei: Zsigmond, Ilona Berzsényi Menyhértné, Anna ifj. tunyogi Szücs Lajosné, Erdőhegyi Rozália özv. Földváry Imréné, Erdőhegyi Eufrozina özv. Harsányi Pálné, tunyogi Szücs Lajos és Vékey Mária özv. Erdélyi Jánosné. A bonyolult rokoni viszonyokhoz adalékként ehelyütt látszik érdemesnek elmondani, hogy Karancsy Ilona lánya Berzsényi Mária volt, akinek Komoróczy Ignáctól való lánya, Matild, Karancsy IV. Zsigmondné lett. Tunyogi Szücs Lajosnak (aki Szücs Pál és Komoróczy Éva fiaként született) lelkesei Sulyok Sárától született lánya, Zsuzsanna pedig Komoróczy Menyhértné, Komoróczy Ignác édesanyja volt. Az említett perben a Karancsy-feleségként szereplő Komoróczy Julianna és Matild egyébként nem volt érintett, id. Komoróczy Péternek ugyanis ők nem voltak leszármazottai. Egymással viszont közelebbi a rokonságuk: Julianna apja, György ugyanis Matild nagypapjának, Menyhértnek testvére volt.

²⁶ Az épület mintegy 200 m² alapterületű, téglalap alaprajzú, alapincézett ház a 19. század elejéről. Komoróczy Julianna fiai, a Balogh testvérek kovácsoltvas kerítéssel vették körül, mely már nincs meg, csak a téglaoszlopok egy része utal az egykori tulajdonosok jómódjára. A mára elhanyagolt házat egyébként Balogh Gyuláné Komoróczy Esztertől a Hethey család vette meg a 20. század elején, ezért Hethey-háznak hívják.

²⁷ Adatközlő Erdélyi Ferenc (1906), Erdélyi Béla és Karancsy Zenóbia fia volt. Az anyakönyvek tanúsága szerint egyébként a második férj, Balogh András később Endrének hívatta magát, valamint a kerecsényi és béri előnevet használta.

²⁸ Saját gyűjt. 1. cs. fol. 103.a.

²⁹ „Családok Könyve”, Ref. Egyh. Anyakönyvei, Hodász, II. k. 359. sk.

²⁹ „Családok Könyve”, Ref. Egyh. Anyakönyvei, Hodász, II. k. 359. sk.

³⁰ Az információért Vintila (Marján) Veronikának tartozom köszönettel.

³¹ Jegyzői képesítéséről kapott bizonyítványát Vintila (Marján) Veronika őrsi Nagykárolyban. Magyarország tiszti cím- és névtárában nagysikarlói körjegyzőként találjuk Árpádot: 1909. 122., 1914. 138.

³² Marján János érettségizett, sőt orvosi egyetemre járt Budapesten, tanulmányait azonban édesapja halála miatt abbahagyta, hogy átvegye a családi pékséget.

³³ Saját gyűjt. 1. cs. fol. 108 (1874), 126 (1876), 135, 140 és 142 (utóbbi három irat 1877-ből).

³⁴ Saját feljegyzéseinek töredékei (1866), Erdélyi György tulajdonában, Bp.

³⁵ Berzsényi Mária családjáról több tanulmány is megjelent, melyekben édesanyja Garancsyként szerepel. Valószínűleg egy mástól átvett tévedés, hogy Berzsényi Mária férjeként Komoróczy István szerepel e forrásokban, ilyen nevű családtagról nincs is tudomás. Vö.: *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok, Grill, 1911–31, II. k. 155.; *Berseny Árpád*: Nagyidai Berseny (család), in: *Komáromy András–Pettő Béla* (szerk.): *Nagy Iván: Családtörténeti Értesítő*. Bp., 1900. II. k. 108–110.

³⁶ Kapnikbányán tudomásunk (Erdélyi Ferenc) szerint parancsnoki beosztásban volt. Kisebb ügyekben a békesség helyreállításához nem csak tekintélyét, de saját pénzét is használta (alkalmasint egy szegény asszonynak inkább kifizette betört ablakának árát, minthogy az feljelentést tegyen). 1908-ban több hónapig Tordán helyettesítette az ottani számvevőt. Életének Erdélyben, majd Beregszászon töltött időszakáról és egyedien szép írásáról tanúskodik az a mintegy ötven darab képeslap, melyet húgának írt (Karancsy Zenóbia egyik unokájának tulajdonában, Hodászon).

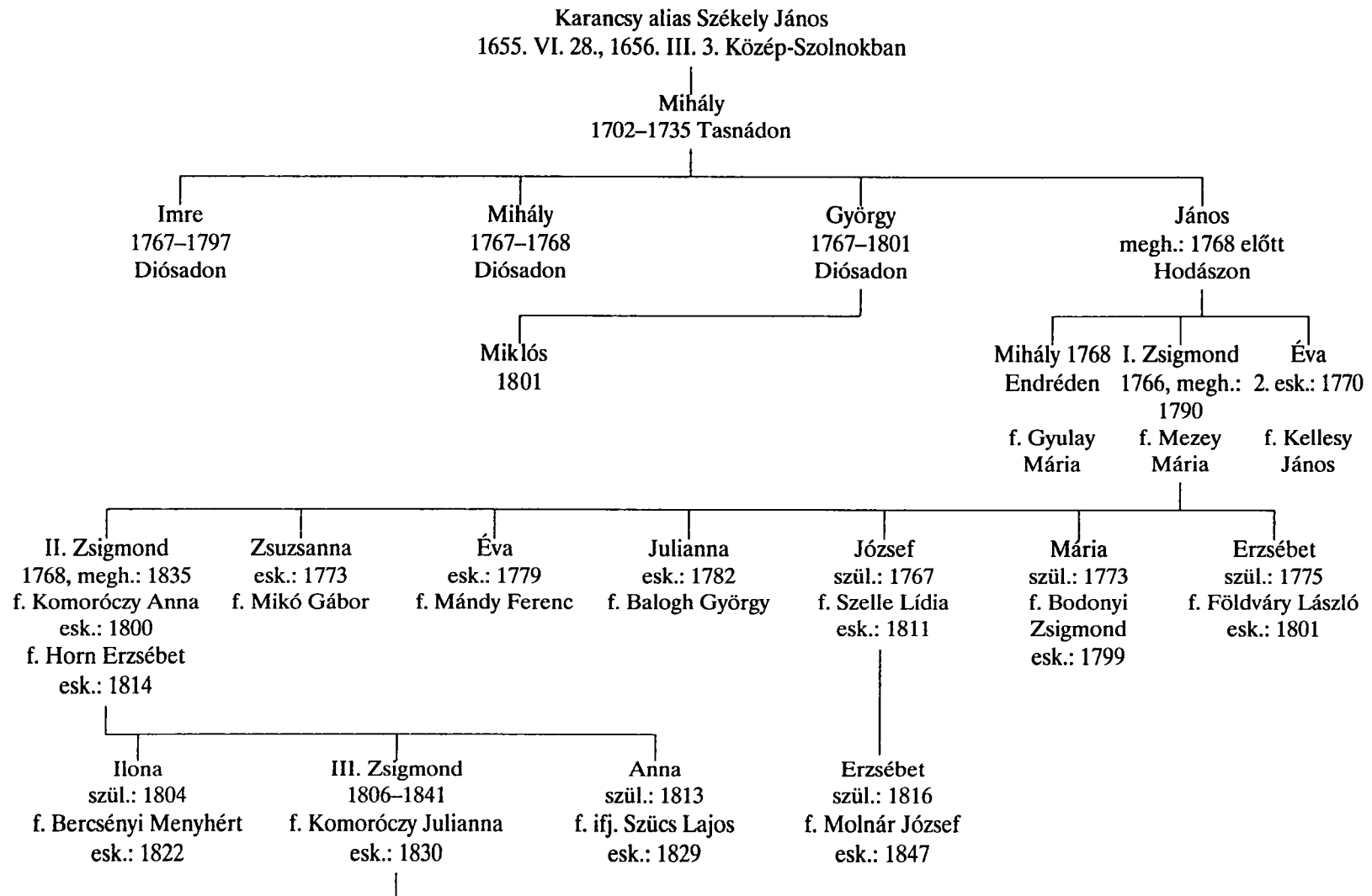
³⁷ Magyarország tiszti cím- és névtára, 1914. 108.. Egy hasonló nevű személy e forrás szerint Bereg vármegye írnoka volt (1914, 102.; 1917, 127.), erről azonban a családnak nincs tudomása. Erdélyi Ferenc szerint Beregszászból magas végkielégítéssel jött el, amiből először Vásárosnaményban élt sógoránál, dr. Szabó Lajos ügyvédnél, majd mikor a pénz elfogyott, akkor ment Jándra dolgozni.

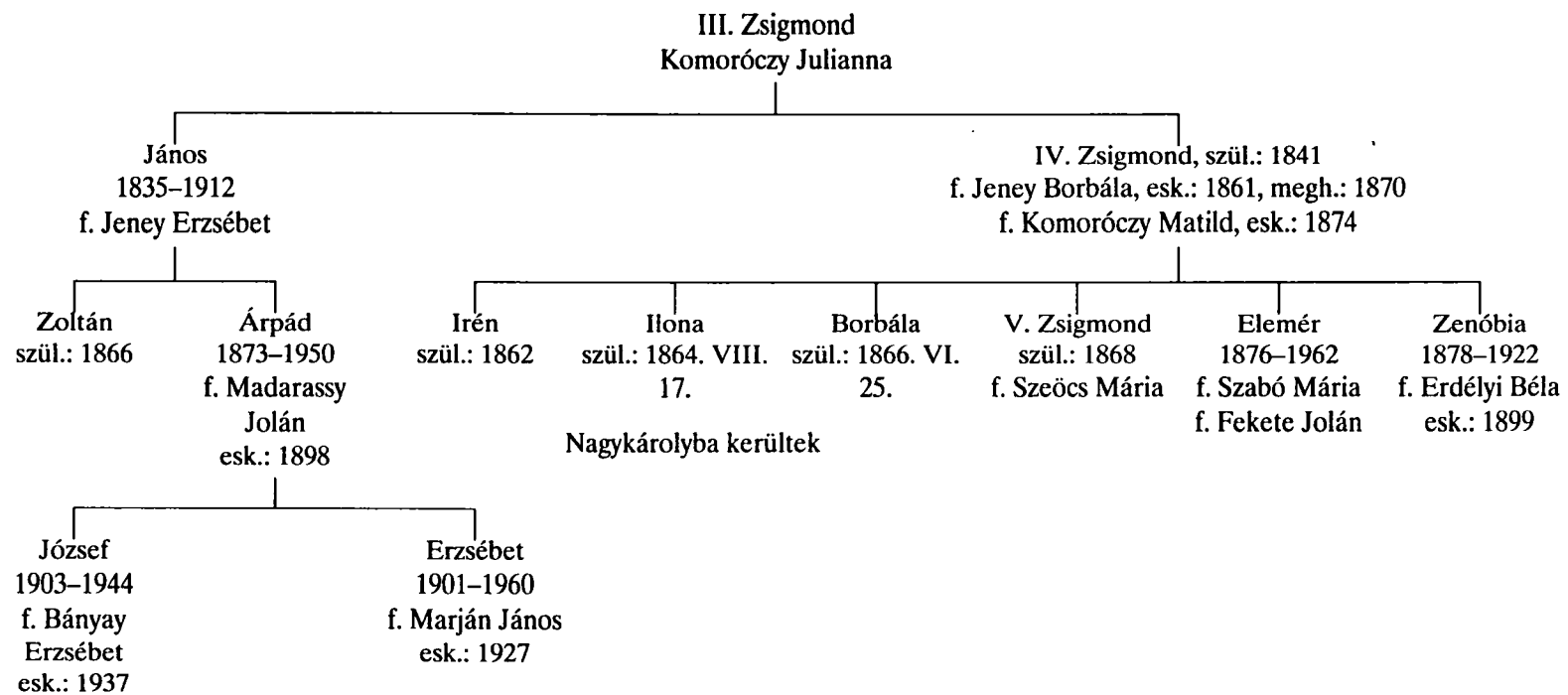
³⁸ Magyar városok és vármegyék monográfiája, Szatmár, Ugo- és Bereg K. E. E. vármegyék, 1924–1938. Bp., 1939. (II. rész, személyi adattár) 20–21.

³⁹ Említést érdemel egy zománcozott arany mellű, melyen platina foglalatban gyémántkövek voltak; egy korallköves arany fülbevaló, melyek közül ma már csak az utóbbi van meg. Elképzelhető, hogy ezek eredetileg az igen jómódú Berzsényi Mária tulajdonában voltak. A „Hodászi Nemesek Pecséte” az 1840-es évek-ből bizonyosan a nemes hadnagy és főbírói tisztet viselő ősöktől maradt meg.

⁴⁰ Garancsy-tag és -tanya, vö.: *Kálnási Árpád*: A Mátészalkai Járás földrajzi nevei, Debrecen, 1989. 83.

⁴¹ A családfán nem helyezhetők el: István (1809. III. 26-án esküvői tanú Hodászon) és József (Kocsordra való, 1803. I. 25-én Hodászon Sára nevű lánya születik).

A SAXLEHNER CSALÁD SÍRBOLTJA

A Kerepesi úti – napjainkban Nemzeti Sírkert néven ismert – temető bal oldali fala mellett 1893 és 1953 között, pontosan 60 éven keresztül állt egy családi mauzóleum. Az alábbiakban ennek a – egy neves budapesti polgárcsalád, a Saxlehnerék temetkezési helyéül szolgáló – sírboltnak a történetével, illetve az ott eltemetett személyek anyakönyvi adataival ismerkedhetünk meg.

A thüringiai származású Saxlehner család ősei már 17. század legelején a magyarországi Bánfalván éltek. Innen költöztek át a 17. század végén a szomszédos Sopronba, majd a 18. század közepén Kőszegre, mely városokban a família minden tagja – évszázadokon keresztül – posztókészítéssel és kereskedelemmel foglalkozott.

Saxlehner András

A család nagypolgári ágának megalapítója és egyben legjelentősebb tagja Saxlehner András (1815–1889), a 19. század második felének egyik jeles magyar vállalkozója, az első hazai természetes gyógykeserűvíz, a népszerű és közkedvelt „Hunyadi János” előállítója és forgalmazója volt. Ő maga még Kőszegen született, de 1836-ban Pestre költözött, ahol 1845-ben – a családi hagyományoknak megfelelően – posztókereskedést nyitott a Váci utcában. 1862-ben azonban a véletlennek és nem utolsósorban üzleti érzékének köszönhetően megvásárolta Bayer József budaörsi gazda keserűvízforrását, mely időponttól kezdve ennek a telepnek a felvirágoztatásán munkálkodott, és mondhatni, igen nagy sikerrel. 1889-ben, amikor elhunyt, jövedelmező üzeme – halála évében hatmillió üveg keserűvizet adott el, és ennek igen jelentős részét külföldön – és pompás Andrássy úti palotája volt. Hagyatéki irataiból kiderül továbbá, hogy 1 208 389 forintnyi cselekvő és 943 177 forintnyi tiszta vagyont hagyott hátra örököseire, azaz feleségére és gyermekeire. Egyszóval Saxlehner Andrásnak néhány évtized alatt sikerült felküzdenie magát a hazai nagypolgárság körébe, mely társadalmi réteghez – egészen az 1940-es évek elejéig – tartoztak gyermekei és unokái is.¹

A Saxlehner család számára, 1893-ban, historizáló stílusban épített mauzóleumot a neves építész, Czigler Győző² műegyetemi tanár tervei alapján készítették el. A homlokzatán elhelyezett szobrok pedig Szécsi Antal³ szobrászművész alkotásai voltak.⁴ (Említést érdemel, hogy a Saxlehner család 1884 és 1886 között épült Andrássy úti palotája – mely napjainkban a Postamúzeumnak ad helyet – szintén Czigler Győző tervei alapján készült, a ház külső díszítő elemei pedig ugyancsak Szécsi Antal munkái voltak.⁵)

A Saxlehner család sírboltja

A sírbolt elkészülte után került sor az 1889-ben elhunyt családfő, Saxlehner András – valamint első felesége, Schindler Erzsébet és négy fiatalon elhunyt Saxlehner gyermek (Artúr, Etelka, Gizella és Dezső) földi maradványainak exhumálására és a mauzóleumba való elhelyezésére.

A kriptát azonban már a következő évben, 1894-ben kénytelen volt használni a család. Ekkor temették el Saxlehner Árpád és Haggemacher Frida halva született kislányát. 1893 és 1951 között pedig további 15 személyt helyeztek itt örök nyugalomba, így az exhumált hat személlyel együtt összesen 21-en nyugodtak a sírboltban, míg azt, az 1950-es években le nem bontották.

A Saxlehner család

Az államosítás után, 1949-ben valamennyi budapesti temető a Temetkezési Intézet helyett megalakult Fővárosi Temetkezési Vállalat kezelésébe került. A hivatal hamarosan több – első sorban peremkerületi – temető megszüntetését rendelte el. Ekkor, pontosabban 1952. szeptember 30-án született meg az a határozat is, amely a Kerepesi temető bezárásáról rendelkezett. Máig találgatások tárgyát képezi, hogy valójában a temető lezárása után, miért nem került sor annak teljes felszámolására.⁶

A Fővárosi Temetkezési Vállalat a Fiumei út szélesítése, valamint a Gumigyár terjeszkedése miatt – minden tiltakozás ellenére – a temető majdnem kétszáz bal oldali falsírboltját 1953-ban mégis lebontatta. Számos, az 1870-es és az 1920-as évek között elhunyt neves személyt exhumáltak, majd legtöbbjük földi maradványait a Rákoskeresztúri Új Köztemető 16. és 28. számú parcellájába szállították át.⁷

A Saxlehner család mauzóleuma sajnálatos módon a Kerepesi temetőnek éppen ezen a részén állt, így 1953-ban ez a falsírbolt sem kerülhetett el a sorsát.⁸ Az impozáns családi kriptát lerombolták, és a benne nyugvó személyek holttesteit a Rákoskeresztúri Új Köztemetőbe, államilag kijelölt sírhelyre szállították át. A közös – 16/I-1-35/36. és 16/I-1-37/38. számú –, két dupla sírban nyugvó családtagok földi maradványai felett ma egy gránitból készült obeliszk sírkő áll.⁹

A Saxlehner család gránitból készült obeliszk sírköve

A Saxlehner család egyik leszármazottja a következőket írta az exhumálásról: „Anyámat [Dr. Saxlehner Tiborné született nyilhegyi Rupp Ilona] értesítették, hogy legyen jelen. A legnagyobb nyári hőségben (a munkások maszkokkal) hozták fel a koporsókat, amikből csurgott a lé. Úgy látszik az erős beázás miatt a sok

régi koporsó rémes állapotban volt – szörnyű élmény volt ez anyámnak. Végül ott aláírtak vele egy papírt arról, hogy ő is hozzájárult a koporsók tartalmának el-távolításához (valószínűleg ékszerek is voltak).¹⁰

A Saxlehner család Rákoskeresztúri Új Köztemetőben található „új” sírjában ez idáig két ízben került sor temetésre. 1964-ben dr. bethleni Boytha József és Saxlehner Emília hajadon lányát, Emíliát, majd 1965-ben Emília testvérét, dr. bethleni Boytha Andrást helyezték örök nyugalomba.¹¹

A Saxlehner család egykori – és mai – sírboltjában nyugvó halottak:

1. SAXLEHNER ANDRÁSNÉ született SCHINDLER ERZSÉBET

Schindler János vendéglős és Hoffmann Terézia lánya, Saxlehner András első felesége.

Született a Győr vármegyei Szerdahelyen, 1826-ban. Házasságot kötött a Vas vármegyei Sárváron, 1846. május 21-én Saxlehner Andrással.¹²

Meghalt Pesten, 1849. június 18-án. Eltemették a Kerepesi temetőben, június 20-án, délután 6 órakor, az evangélikus egyház szertartása szerint. A temetést Lang Mihály lelkész végezte. Halálának oka kolera volt.¹³

2. SAXLEHNER ARTÚR

Saxlehner András és Schindler Erzsébet második gyermeke.

Született Pesten, 1849. április 28-án.¹⁴

Meghalt Pesten, 1849. június 27-én. Eltemették a Kerepesi temetőben, június 28-án, az evangélikus egyház szertartása szerint. A temetést Lang Mihály lelkész végezte. Halálának oka gyengeség volt.¹⁵

3. SAXLEHNER ETELKA

Saxlehner András és Pelikán Emília első gyermeke.

Született Pesten, 1855. szeptember 12-én.¹⁶

Meghalt Pesten, 1856. február 13-án. Eltemették a Kerepesi temetőben, február 14-én, az evangélikus egyház szertartása szerint. A temetést Lang Mihály lelkész végezte. Halálának oka foggörccs volt.¹⁷

4. SAXLEHNER GIZELLA

Saxlehner András és Pelikán Emília hetedik gyermeke, Saxlehner Dezső ikertestvére.

Született Pesten, 1866. november 30-án.¹⁸

Meghalt Pesten, 1866. november 30-án. Eltemették a Kerepesi temetőben, december 1-jén, az evangélikus

egyház szertartása szerint. A temetést Lang Mihály lelkész végezte. Halálának oka gyengeség volt.¹⁹

5. SAXLEHNER DEZSŐ

Saxlehner András és Pelikán Emília hatodik gyermeke, Saxlehner Gizella ikertestvére.

Született Pesten, 1866. november 30-án.²⁰

Meghalt Pesten, 1866. december 29-én. Eltemették a Kerepesi temetőben, december 30-án, az evangélikus egyház szertartása szerint. A temetést Lang Mihály lelkész végezte. Halálának oka gyengeség volt.²¹

6. SAXLEHNER ANDRÁS

Nagykereskedő, ásványvízforrás-tulajdonos.

Id. Saxlehner András és Beyer Judit fia, Schindler Erzsébet, majd Pelikán Emília férje.

Született Kőszegen, 1815. február 19-én.²²

Meghalt Bécsben, a Wandt-féle szállodában, 1889. május 24-én. Eltemették a Kerepesi temetőben, május 27-én, délután 4 órakor az evangélikus egyház szertartása szerint. A temetést Horváth Sándor lelkész végezte. Halálának oka tüdőlob volt.²³

7. SAXLEHNER N. (lány)

Saxlehner Árpád és Haggenmacher Frida második gyermeke.

Halva született Budapesten, 1894. április 10-én.

Eltemették a Saxlehner-sírboltban.²⁴ (Az eseményről azonban sem a Kálvin Téri Református, sem a Deák Téri Evangélikus Egyháznál nem található feljegyzés.)

8. SAXLEHNER ÁRPÁDNÉ született HAGGENMACHER FRIDA

Id. Haggenmacher Henrik gőzmalom-tulajdonos, svájci konzul és Liechti Mária lánya, Saxlehner Árpád felesége.

Született Pesten, 1871. szeptember 7-én.²⁵ Házasságot kötött Budapesten, 1891. október 12-én Saxlehner Árpáddal.²⁶

Meghalt a karintiai Pörtschach am See-ben, 1898. július 14-én, reggel 5 órakor. Eltemették a Saxlehner-sírboltban, július 17-én, délután 4 órakor a református egyház szertartása szerint. A temetést Haypál lelkész végezte. Halálának oka hashártyalob volt.²⁷

9. SAXLEHNER ÁRPÁD

Ásványvízforrás-tulajdonos.

Saxlehner András és Pelikán Emília negyedik gyermeke, Haggenmacher Frida férje.

Született Pesten, 1860. augusztus 10-én.²⁸

Meghalt Budapesten, 1910. január 31-én, hajnali ¼2-kor. Eltemették a Saxlehner-sírboltban, február 2-án, délután 3 órakor, az evangélikus egyház szertartása szerint. A temetést Raffay Sándor lelkész végezte. Halálának oka agylágyulás volt.²⁹

10. SAXLEHNER SAROLTA

Saxlehner Kálmán (Saxlehner András és Pelikán Emília nyolcadik gyermeke) és Haggemmacher Emma ötödik gyermeke, Saxlehner Márta ikertestvére.

Született Budapesten, 1909. november 27-én.³⁰

Meghalt Budapesten, 1912. szeptember 20-án. Eltemették a Saxlehner-sírboltban, szeptember 22-én, az evangélikus egyház szertartása szerint. A temetést Raffay Sándor lelkész végezte. Halálának oka tüdővízenyő volt.³¹

11. SAXLEHNER ANDRÁS

Műegyetemi hallgató.

Saxlehner Árpád és Haggemmacher Frida első gyermeke.

Született Budapesten, 1892. november 3-án.³²

Meghalt Zürichben, 1915. április 12-én. Eltemették a Saxlehner-sírboltban, április 26-án, az evangélikus egyház szertartása szerint. A temetést Raffay Sándor lelkész végezte. Halálának oka öngyilkosság volt.³³

12. SAXLEHNER ANDRÁSNÉ született PELIKÁN EMÍLIA

Pelikán György szappankészítő mester és Heim Sarolta lánya, Saxlehner András második felesége.

Született a Pozsony vármegyei Szencen, 1835. július 16-án. Házasságot kötött Pozsonyban, 1854. augusztus 21-én Saxlehner Andrással.³⁴

Meghalt Budapesten, 1924. február 21-én, déli 12 órakor. Eltemették a Saxlehner-sírboltban, február 25-én, délután ¼4-kor, az evangélikus egyház szertartása szerint.³⁵

13. SAXLEHNER MÁRTA

Saxlehner Kálmán (Saxlehner András és Pelikán Emília nyolcadik gyermeke) és Haggemmacher Emma hatodik gyermeke, Saxlehner Sarolta ikertestvére.

Született Budapesten, 1909. november 27-én.³⁶

Meghalt Budapesten, 1925. június 25-én. Eltemették a Saxlehner-sírboltban, június 27-én, az evangélikus egyház szertartása szerint. A temetést Raffay

Sándor püspök végezte. Halálának oka a Heine-Medin kór volt.³⁷

14. HAGGENMACHER OSZKÁRNÉ született bethleni BOYTHA JOLÁN

Dr. bethleni Boytha József és Saxlehner Emília első gyermeke, Haggemmacher Oszkár, a „Dréher-Haggemmacher Első Magyar Résztvénytörző Rt.” alelnökének és vezérigazgatójának felesége.

Született Budapesten, 1882. április 30-án.³⁸

Meghalt Budapesten, 1927. június 21-én. Eltemették a Saxlehner-sírboltban.³⁹

15. Dr. SAXLEHNER TIBOR

Jogász, cs. és kir. huszárhadnagy, a „Schenker és Társai Nemzetközi Szállítványozási Rt.” igazgatósági tagja.

Saxlehner Árpád és Haggemmacher Frida harmadik gyermeke, nyilhegyi Rupp Ilona férje.

Született Budapesten, 1895. július 16-án.⁴⁰

Meghalt Budapesten, 1930. október 18-án, éjjel 12 órakor. Eltemették a Saxlehner-sírboltban, október 21-én, délután 3 órakor, az evangélikus egyház szertartása szerint.⁴¹

16. Dr. bethleni BOYTHA JÓZSEFNÉ született SAXLEHNER EMÍLIA

Saxlehner András és Pelikán Emília harmadik gyermeke, dr. bethleni Boytha József felesége.

Született Pesten, 1858. március 17-én.⁴² Házasságot kötött Budapesten, 1893. január 23-án dr. bethleni Boytha Józseffel.⁴³

Meghalt Budapesten, 1933. szeptember 1-jén. Eltemették a Saxlehner-sírboltban, szeptember 4-én, délután ¼4-kor, az evangélikus egyház szertartása szerint. A temetést Raffay Sándor püspök végezte. Halálának oka hurutos tüdőlob volt.⁴⁴

17. SAXLEHNER ÖDÖN

Cs. és kir. huszárszázados, ásványvízforrás-tulajdonos, Finnország tiszteletbeli főkonzulja.

Saxlehner András és Pelikán Emília kilencedik gyermeke.

Született Pesten, 1871. március 10-én.⁴⁵

Meghalt Budapesten, 1936. december 8-án. Eltemették a Saxlehner-sírboltban, december 10-én, délután 3 órakor, az evangélikus egyház szertartása szerint. A temetést Raffay Sándor püspök végezte. Halálának oka szívizom-elfajulás volt.⁴⁶

18. ÉRCZHEGYI ISTVÁNNÉ született SAXLEHNER YVONNE

Saxlehner Andor és Holtoványi Leopoldina harmadik gyermeke, Érczhegyi István m. kir. százados felesége.

Született Párizsban, 1910. november 30-án.⁴⁷

Meghalt Budapesten, 1938. október 11-én, reggel 5 órakor. Eltemették a Saxlehner-sírboltban, október 13-án, délután 4 órakor, az evangélikus egyház szertartása szerint.⁴⁸

19. Dr. bethleni BOYTHA JÓZSEF

Orvos, nyugalmazott rendőr főtanácsos, m. kir. egészségügyi főtanácsos.

Id. bethleni Boytha József sebész és Barkó Zsuzsanna fia, Saxlehner Emília második férje.

Született Kolozsvárott, 1850. november 10-én.⁴⁹

Meghalt Budapesten, 1939. március 13-án. Eltemették a Saxlehner-sírboltban, március 15-én, délután 4 órakor, az evangélikus egyház szertartása sze-

rint. A temetést Raffay Sándor püspök végezte. Halálának oka végelgyengülés volt.⁵⁰

20. SAXLEHNER ANDOR

Ásványvízforrás tulajdonos, Belgium tiszteletbeli főkonzulja.

Saxlehner András és Pelikán Emília második gyermeke, Holtoványi Leopoldina férje.

Született Pesten, 1857. április 7-én.⁵¹

Meghalt Budapesten, 1940. január 30-án, délelőtt 11 órakor. Eltemették a Saxlehner sírboltban, február 2-án, délután ½ 4-kor, az evangélikus egyház szertartása szerint. A temetést Raffay Sándor püspök végezte. Halálának oka agyvérzés volt.⁵²

21. Beniczei és micsinyei BENICZKY PÁLNÉ

Dr. bethleni Boytha József és Saxlehner Emília nászasszonya, dr. bethleni Boytha András anyósa.

Meghalt Budapesten, 1951. december 26-án. Eltemették a Saxlehner-sírboltban.⁵³

Merényi-Metzger Gábor

JEGYZETEK

¹ Saxlehner Andrásról és a Saxlehner családról ld.: *Borovszky Samu* szerk.: Vasvármegye monográfiája. Bp., 1898. 594. old.; Budapesti Lexikon. II. köt. Bp., 1993. 389. old.; *Kempelen Béla*: Családkönyv. I. köt. Bp., 1940. 126–128. old.; Magyar Életrajzi Lexikon. II. köt. Főszerk.: *Kenyeres Ágnes*. Bp., 1969. 579. old.; *Pekár Zsuzsa*: Haggenmacherek Magyarországon. III. rész. Turul, 1994. 3. sz. 87. old.; *Surányi Ernő–Kiss Imre*: A 125 éves Hunyadi János keserűvíztelep és a telepalapító Saxlehner család története. *Vizkutatás*, 1989. 2. sz. 5–24.; (továbbiakban Surányi–Kiss i. m.) *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. XII. köt. Bp., 1908. 284–285. old.

² Czigler Győző (1850–1905), építész, a budapesti Műegyetem – ókori építész – tanára. Első műveit reneszánsz elemek alkalmazása jellemzi, később azonban azokat újabb formákkal keverte. Jelentősebb művei a bécsi Pázmáneum épülete, a budapesti Országos Erdészeti Egyesület székháza (Alkotmány utca), a Kereskedelmi Akadémia épülete (Alkotmány utca), az Országos Kaszinó épülete (Simmelweis utca), valamint a Központi Statisztikai Hivatal székháza (Keleti Károly utca). Épített bérházakat is, tartózkodó, ízléses, neoreneszánsz stílusban.

³ Szécsi Antal (1856–1904), szobrászművész, a budapesti Műegyetem – mintázás – tanára. Részt vett az Országház, a Vigadó, a teréz-, józsef- és belvárosi plébániatemplom szobrászati díszítésében, ahol a neobarokk stílusú épületdíszítő szobrok (Vigadó, Parlament), oltárok és síremlékek (a teréz-, józsef- és belvárosi plébá-

niatemplom) őrzik keze munkáját. Legismertebb műve a budapesti Baross Gábor-szobor.

⁴ *Tóth Vilmos*: A Kerepesi úti temető másfél évszázada. In: Budapesti Negyed, 1999. 2. sz. 91–93. old. (továbbiakban Tóth i. m.).

⁵ A Saxlehner család Andrássy úti palotájáról ld.: *Gyáni Gábor*: Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Összeáll.: *Hanák Péter*. Bp., 1992. 27–59. old.; *Merényi György*: Bérpalota az Andrássy úton. In: Lakáskultúra, 1999. 5. sz. 100–105. old.; Múzeum a múzeumban. Kalauz a Postamúzeum kiállításához. Összeáll.: *Kovács Gergelyné*. Bp., 2001.; *St.*: A Saxlehner-család palotája az Andrássy-úton. *Építő Ipar*, 1893. 1. sz. 2–3.

⁶ *Tóth*: i. m. 88–89. old.

⁷ *Tóth*: i. m. 89–91. old.

⁸ *Tóth*: i. m. 91–92. old.

⁹ *Surányi–Kiss*: i. m. 15. old.; A Budapesti Temetkezési Intézet Rt. írásbeli közlése (Bp., 2002. március 1.).

¹⁰ Dr. Szelnár Aladárné született Saxlehner Katalin írásbeli közlése (Vancouver, 2002. június 17.).

¹¹ A Budapesti Temetkezési Intézet Rt. írásbeli közlése (Bp., 2002. március 1.).

¹² Budapest Főváros Levéltára. Budapest Székesfőváros Árvaszékeinek általános iratai. Saxlehner András hagyatéka (a továbbiakban: BFL. IV. B. 1411. b. 205. doboz). Saxlehner András és Schindler Erzsébet házassági anyakönyvi kivonata.

¹³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL). A pesti német evangélikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai (a továbbiakban: X 2137.). XI. köt. 288. old. 157. fsz. Saxlehner Andrásné szül. Schindler Erzsébet halálozási bejegyzése; Országos Széchényi Könyvtár. Plakát- és aprónyomtatványtár. XIX. és XX. századi gyászjelentések (a továbbiakban: OSzK. Péat.). Saxlehner Andrásné szül. Schindler Erzsébet gyászjelentése (Pest, 1849. június 19.).

¹⁴ MOL. X 2137. II. köt. 325. old. 107. fsz. Saxlehner Artúr kereszteselési bejegyzése.

¹⁵ MOL. X 2137. XI. köt. 289. old. 170. fsz. Saxlehner Artúr halálozási bejegyzése.

¹⁶ MOL. X 2137. III. köt. 50. old. 129. fsz. Saxlehner Etelka kereszteselési bejegyzése.

¹⁷ MOL. X 2137. XII. köt. 56. old. 23. fsz. Saxlehner Etelka halálozási bejegyzése.

¹⁸ MOL. X 2137. III. köt. 213. old. 182. fsz. Saxlehner Gizella kereszteselési bejegyzése.

¹⁹ MOL. X 2137. XII. köt. 204. old. 269. fsz. Saxlehner Gizella halálozási bejegyzése.

²⁰ MOL. X 2137. III. köt. 213. old. 181. fsz. Saxlehner Dezső kereszteselési bejegyzése.

²¹ MOL. X 2137. XII. köt. 236. old. 288. fsz. Saxlehner Dezső halálozási bejegyzése.

²² MOL. X 3863. A községi evangélikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai. II. köt. 98. old. Saxlehner András kereszteselési bejegyzése.

²³ BFL. IV. B. 1411. b. 205. doboz. Saxlehner András haláleset felvételi jegyzőkönyve; MOL. X 2136. A pesti magyar evangélikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai (a továbbiakban: X 2136.). XXII. köt. 77. old. 108. fsz. Saxlehner András halálozási bejegyzése; OSzK. Péat. Saxlehner András gyászjelentése (Bp., 1889. május 25.).

²⁴ A Budapesti Temetkezési Intézet Rt. írásbeli közlése (Bp., 2002. március 1.).

²⁵ Kálvin Téri Református Egyház, Budapest (a továbbiakban: KTRE.). Anyakönyvek (a továbbiakban: Akv.). V. köt. 50. old. 394. fsz. Haggenmacher Frida kereszteselési bejegyzése.

²⁶ MOL. X 2136. XX. köt. 65. old. 120. fsz. Saxlehner Árpád és Haggenmacher Frida házassági bejegyzése.

²⁷ KTRE. Akv. X. köt. 277. old. 572. fsz. Saxlehner Árpádné szül. Haggenmacher Frida halálozási bejegyzése; OSzK. Péat. Saxlehner Árpádné szül. Haggenmacher Frida gyászjelentése (Bp., 1898. július 15.).

²⁸ MOL. X 2137. III. köt. 112. old. 127. fsz. Saxlehner Árpád kereszteselési bejegyzése.

²⁹ Deák Téri Evangélikus Egyház, Budapest (a továbbiakban: DTEE.). Akv. III. köt. 282. old. 20. fsz. Saxlehner Árpád halálozási bejegyzése; OSzK. Péat. Saxlehner Árpád gyászjelentése (Bp., 1910. január 31.).

³⁰ DTEE. Akv. V. köt. 124. old. 96. fsz. Saxlehner Sarolta kereszteselési bejegyzése.

³¹ DTEE. Akv. III. köt. 346. old. Saxlehner Sarolta halálozási bejegyzése.

³² MOL. X 2136. XVIII. köt. 113. old. 451. fsz. Saxlehner András kereszteselési bejegyzése.

³³ DTEE. Akv. IV. köt. 7. old. 71. fsz. Saxlehner András halálozási bejegyzése.

³⁴ BFL. IV. B. 1411. b. 205. doboz. Saxlehner András és Pelikán Emília házassági anyakönyvi kivonata.

³⁵ OSzK. Péat. Saxlehner Andrásné szül. Pelikán Emília gyászjelentése (Bp., 1924. február 22.).

³⁶ DTEE. Akv. V. köt. 124. old. 97. fsz. Saxlehner Márta kereszteselési bejegyzése.

³⁷ DTEE. Akv. IV. köt. 300. old. Saxlehner Márta halálozási bejegyzése.

³⁸ MOL. X 2136. XVII. köt. 87. old. 71. fsz. Boytha Jolán kereszteselési bejegyzése.

³⁹ A Budapesti Temetkezési Intézet Rt. írásbeli közlése (Bp., 2002. március 1.).

⁴⁰ MOL. X 2136. XVIII. köt. 249. old. 420. fsz. Saxlehner Tibor kereszteselési bejegyzése.

⁴¹ OSzK. Péat. Dr. Saxlehner Tibor gyászjelentése (Bp., 1930. október 19.).

⁴² MOL. X 2137. III. köt. 81. old. 39. fsz. Saxlehner Emília kereszteselési bejegyzése.

⁴³ MOL. X 2136. XX. köt. 106. 16. fsz. Dr. Boytha József és Saxlehner Emília házassági bejegyzése.

⁴⁴ DTEE. Akv. V. köt. 125. old. 141. fsz. Dr. Boytha Józsefné szül. Saxlehner Emília halálozási bejegyzése; OSzK. Péat. Dr. Boytha Józsefné szül. Saxlehner Emília gyászjelentése (Bp., 1933. szeptember 1.).

⁴⁵ MOL. X 2137. IV. köt. 54. old. 66. fsz. Saxlehner Ödön kereszteselési bejegyzése.

⁴⁶ DTEE. Akv. V. köt. 183. old. 185. fsz. Saxlehner Ödön halálozási bejegyzése; OSzK. Péat. Saxlehner Ödön gyászjelentése (Bp., 1936. december 8.).

⁴⁷ DTEE. Akv. V. köt. 157. old. 81. fsz. Saxlehner Yvonne kereszteselési bejegyzése.

⁴⁸ OSzK. Péat. Érczhegyi Istvánné szül. Saxlehner Yvonne gyászjelentése (Bp., 1938. október 11.).

⁴⁹ *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. II. köt. Bp., 1911. 407. old.

⁵⁰ DTEE. Akv. V. köt. 231. fsz. 56. Dr. Boytha József halálozási bejegyzése; OSzK. Péat. Dr. Boytha József gyászjelentése (Bp., 1939. március 13.).

⁵¹ MOL. X 2137. III. köt. 68. old. 45. fsz. Saxlehner Andor kereszteselési bejegyzése.

⁵² Budavári Evangélikus Egyház, Budapest. Akv. IV. köt. 1. old. 8. fsz. Saxlehner Andor halálozási bejegyzése; OSzK. Péat. Saxlehner Andor gyászjelentése (Bp., 1940. január 30.).

⁵³ A Budapesti Temetkezési Intézet Rt. írásbeli közlése (Bp., 2002. március 1.).

ADALÉKOK AZ ÁRTÁNDIAK CSALÁDI TÖRTÉNETÉHEZ

Két irodalmi vonatkozással illene kezdeni e tanulmányt, melynek főszereplőjét, Ártándi Pált két kiváló írónk is szerepelteti. Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regényében Ártándi Pál és Telegdi Fruzsina házassága köré szőtt romantikus köntöst.¹ Móricz Zsigmond majd' egy évszázadot tévedve helyezi Bethlen Gábor korába *Erdélye* második részében Ártándi Pált.²

A kereki Ártándi család történetét eddig senki sem dolgozta fel, annak ellenére sem, hogy a család egyik-másik tagja tagadhatatlanul jelentős szerepet játszott a késő Jagelló- és a korai Szapolyai-kor politikai közéletében; sőt, annak ellenére sem, hogy a Gritti országlása alatt lefejezett Ártándi Pál (és fivére, Balázs) szinte közismert történeti irodalmunkban. Ártándi Pál II. Lajos uralkodása alatt emelkedett fel vidéki középirtokosból az ország egyik tekintélyes urává, majd Szapolyai János kormányának oszlopos tagja volt, s rövid idő alatt, az 1520-as évek második felében a politikai élet egyik kimagasló, befolyásos személyiségévé lett. Talán úgy a legismertebb, mint a késő Jagelló-kor egyik köznemesi politikai vezetője.³ Egyszerű kúriai jegyzőként kezdte pályáját: a fő kérdés az, hogyan lett a nótáriusból a nemzet mártírja, s a jelentéktelen birtokosból a máramarosi sókereskedelem irányítója?⁴

Igen hasznosnak bizonyult kereki Ártándi Pál politikai tevékenysége, rövid időn belül nem kisebb uradalmak kerültek 1326 novemberében^{4/a} az Ártándi fivérek kezére, mint a tokaji és a debreceni uradalom! Mégis, háttérükről, bihari-aradi eredetű köznemesi családjukról szinte semmit sem tudunk, olyan, mint ha a semmiből lépett volna elénk. Ez ugyan nem példa nélküli, különösen a Jagelló-korban, de mindenesetre érdekes lehet utánanézni, hogyan s milyen úton emelkedett fel egy középirtokos család, mely-

nek egy jeles tagja mártíromságát tűzte zászlajára a Ludovicus Grittivel szembeni ellenzéki mozgalom, ami végül is Gritti vesztét eredményezte.

Az Ártándiak fellelhető őse László, az ő fia, István *magister* a 14. század végén tűnik fel.⁵ (Az Ártándiak genealógiája megtalálható a Gyulafehérvári Káptalan Levéltárában [lásd Melléklet I].⁶ Címerük egy ágaskodó oroszlán fél teste egy pajzson [lásd Melléklet II].⁷) A következő nemzedék is a bihari megyei nemesség életét éli, Ártánd az egyetlen számottevő birtokuk, a megye (és a régió) nemessége köréből házasodnak (pl. a Szántói Kecsetiekkel, Kismarjaiakkal, Szakolyiakkal); de Gergely már a megyei közéletben is szerepet játszik a 15. század derekán: bihari alispán (1451–1453), s Csáki Ferenc bihari, szatmári és székely ispán familiárisa.⁸

A 15. században az Ártándiak még legfeljebb jó módú középnemesek – Bot és Kereki között például jelentős földjeik vannak, s egy halastó (Nagytó) –, de az már szembeötlő, hogy önálló házioltárral (Szent Lőrincnek szentelve) rendelkeznek az „egyházukban” Ártándon, ami már arra utal, nem elégszenek meg ezzel a megyei nemesi szereppel, többre vágyanak.⁹ 1390 körül szerzik meg Ádámot, Ártándot és (Kis)Zomlin részét.¹⁰ A szüntelen nagyravágyás és becsvágy jellemzi egyébként az Ártándiak rövid, de annál magasabbra ívelő, s a vérpadon befejeződő életútját. Az Ártándiak birtokközpontja Kereki, ahol földesúri kúriájukból alakul ki a 15. században a kereki vár (Nagykereki), amit nagy főúri centrummá építenek a Jagellók alatt.¹¹ 1507-ben Kerekit már *castrum*nak említik.¹²

Az egyik Ártándi már 1438-ban a váradi káptalanhoz küldött királyi emberként szerepel Albert szolgálatában, sajnos az oklevélből nem lehet határozottan megtudni, melyik családtagról van szó.¹³ Ártándi Ta-

más és Ártándi Gergely királyi emberek, I. Ulászló nevében Biharban és Szabolcsban járnak el birtokadományokban;¹⁴ Tamás aktívan szerepel a megyei közéletben, 1440-ben a Pércsiektől fogott bíróját.¹⁵ Kiemelkedésüket a Pércsiekkel való kapcsolat is elősegítette: Ártándi Tamás felesége, Pércsi Ilona az alsztalnokmester Pércsi Benedek húga volt.¹⁶ Ártándi Tamás 1458-ban részt vesz Mátyás királlyá választásán.¹⁷ 1453-ban még Ártándi Gergely bihari alispán.¹⁸ Mátyás alatt már királyi megbízásokban találjuk őket: Ferenc királyi ember, birtokbaiktatásoknál működik közre, csakúgy, mint Balázs.¹⁹ Ártándi Tamás már az 1505-ös rákosi országgyűlésen Bihar megye követe volt.²⁰ Mindig is hűek maradnak azonban – a királyi kiküldetéseikben is – jótevőikhez, a Csákiakhoz.²¹

Az Ártándiak felemelkedése jól lemérhető abban is, hogy nagy értékben vesznek zálogba birtokokat, például már 1470-ben a nem keveset érő békési Irázt és Csökmőt a Csákiaktól.²² Mindkét birtokhoz két értékes vámrész is tartozott, tehát a befektetés mégoly tetemes összege is megérte. Kérdés az, miből tudtak ilyen jól gazdálkodni az Ártándiak? Jól termő földjeik voltak, másrészt bekapcsolódtak a helyi-regionális közvetítő kereskedelembe (ld. alább: a máramarosi só folyami szállítása). Ehhez a növekvő bihari birtoktestek jó háttérrel szolgáltak Várad és Debrecen között. 1470-ben már Nagyzamlén/Nagyzomlón, Kereki és Bojt részei fölött egyezkednek a Tordaiakkal és a Bojtiakkal.²³ 1498-ban az Ártándiak (a Takosiakkal, a Derencsényiekkal és a Vetésiekkal együtt) pereskednek egy csar(nav)odai udvarház tulajdonáért az endrédi Szepesi családdal.²⁴

Jó kapcsolatot ápoltak más bárói családokkal is, például a Losonci Bánfiak ügyvédjeként tanúskodnak a kolozsmonostori konvent előtt.²⁵ A mágási családokkal ápolta jó viszony kétségtelenül az egyik legfontosabb záloga lesz majd felemelkedésüknek a Jagellók, különösen II. Lajos alatt. Más úton és más megyékben is gyarapodnak birtokaik: leánynegyed útján szereznek értékes possessiókat Beregben (Bátyú, Bótrágy, Namény, Lónya, Kislónya, Harangláb, Sziget stb.) és Zemplénben.²⁶ Való igaz, az Ártándiak jól tudnak házasodni! Ártándi Tamás jelentékeny birtokrészeket szerez jegyajándék címén a Hodosi Jakóktól: Hodos (ún. Jakó-Hodos), Kágya, Kovácsi, Gyülvész és Újfalú.²⁷ Az Ártándiak hosszasan pereskedtek jegy- és nászajándék ügyében: Ártándi Balázs felesége, Kismarjai Lukács lánya, Ilona, az édesanyja, Nadányi Ilona után járó jegyajándékot a Nadányiak nem adták meg.²⁸ Nadányi

Miklós birtokaiból illette volna őket rész (pl. Gyéres Biharban).²⁹ Házasság révén – Ártándi Balásznak is sikerült fiát, Kelement a módos csanádi birtokosokkal, a Jaksicsokkal összeházasítania – az Ártándiak bírták a csanádi Csomorkányt, Sámsont és Tótkutast.³⁰

Ártándi Gergelynek (Tamás fivére) már 1500 előtt részei voltak a bihari Évateleke, Szentpétertelve és Dusnok prediumokban.³¹ Egyre gyarapodott az Ártándiak vagyona Biharban: Ártándi Gergely lánya Anna férje Szántói Kecseti Tamás, annak fiú örököse nem lévén, özvegye Ártándi Pálnak és Balásznak, unokatestvére, Balázs fiainak engedte át a Szántói Kecsetiek mólnosszántói és nagyszántói birtokát 1514-ben.³² 1498-ban már birtokosok Felapátiban.³³

Ártándi Tamás halála (†1508) után özvegye: Erzsébet; fia, Ártándi Balázs s annak fiai: Pál, Balázs és László örökölték Tamás birtokait.³⁴

Ártándi Pál (1503–1531) és Balázs (1503–1531) alatt kezdődik a család felvirágzása.³⁵ Pál (1516 előtt) feleségül veszi Telegdi Fruzsínát, aki igen illusztris rokonságból való: apja, István kincstartó, s Fruzsina húga, Katalin férje somlyói Bátori István volt, így Ártándi Pál módfelett tekintélyes sógorságba került.³⁶ Balázs felesége Szakolyi/Szokoli Katalin, a Báthoriakkal és a Szokoliakkal rokon családból.³⁷ Balázs lányát, Annát a (régióban) nem kevésbé befolyásos (bárfi) albisi Zólyomi Ferenchez, majd sólyomköi/eskülli Ördög Ferenchez adják férjhez.³⁸ 1520 körül az Ártándiak rangbéli emelkedését jól mutatja, hogy Ártándi Erzsébet (Pál vagy Balázs lánya) Csáki Mihályhoz megy feleségül, s így már egészen magas körökbe juthatnak be (Mihály anyja Rozgonyi Anna, Rénold tárnokmester lánya).³⁹

Ártándi Pál 1514-ben Dózsaék ellen tüntette ki magát.⁴⁰ Voltaképpen a jelentős bihari birtokos család, az Ákos nembeli Pocsajiak kihalása után növekedett meg a hatalmuk, nem utolsósorban annak következtében, hogy a parasztfelkelés leverésében hathatósan segédkeztek. 1514-ben a Dózsa-parasztháborúban a parasztok feldúlták Pocsajt és Pocsaji-Pályi Lászlót megölték.⁴¹ A Pocsaji-birtokok nagyobbik felét ugyan a Bajoniak nyerték, de egy idő után többet az Ártándiak kezén találunk.⁴²

Az Ártándiak hatalma igencsak megnőtt a Dózsa-féle parasztháború után: 1516–1518-ban Ártándi Balázs több megyére is kiterjedő hatalmaskodásairól hallunk; Pál pedig egy vitás kérdésben Tomori Pállal is szembekerül.⁴³

Ártándi Pál karrierje egészen az 1510-es évekig nem kecsegtetett igazán sok sikerrel, a nagy kiugrást

egyrészt a Dózsa-parasztháború, másrészt a Báthori-rokonság hozta meg számára. Kúriai jegyzőként, kincstári tisztviseleként igen jól ismerte a nagypolitikát, az udvarban is járatos volt, másrészt bihari alispánként (1515), megyei követként (pl. 1518-ban a tolnai országgyűlésen) kiválóan ismerte a megyei nemesség igényeit, s könnyen helyezkedett a köznemesi érdekek képviselőjének szerepkörébe.⁴⁴ (Bihar egyébként igen erős köznemesi háttérrel rendelkezett, ami kiváló ugródeszkat jelentett a nemesi politizáláshoz.⁴⁵) Királyi tanácsi ülnökként természetesen Ártándi is az első között szóba került. 1518-ban a bácsi országgyűlésen választották Ártándi Pál *egregiust* királyi tanácsi ülnökké, amely tisztelet éveken át viselte, sőt, 1519-ben már részt vesz a szűkebb királyi tanács ülésein is, és királyi vizsgálati parancsokat teljesít.⁴⁶ Az 1510-es években kerülhetett Pál szorosabb kapcsolatba somlyói Báthori Istvánnal, ugyanakkor erre az időszakra tehető az is, hogy a köznemesi párt igen befolyásos hangadójává emelkedett: felszólalásai tükrözték a köznemesség igényeit.⁴⁷ Zay Ferenc is úgy látja, hogy Ártándi Pál a köznemesi párt oszlopos tagja volt – „az nemességnek az színe [...] vót feje” –, de azt is megállapítja, hogy ez nem gátolta meg abban, hogy ne Szapolyai János szekerét tolja.⁴⁸ (Igaz, több kutató a köznemesi pártot, mint „nemzeti pártot” a Szapolyai-párttal azonosítja.) Zay Ferenc szerint Ártándi „azon vajda pártosa”, azaz Szapolyai János „embere” volt az országos politikában.⁴⁹ Ártándi és a somlyói Báthori-Telegdi-Pelsőci Bebek-Héderváry-Losonci Bánfi rokonság nem osztotta az ecsedi Báthori István nádor által képviselt párt politikáját az 1520-as évek komplikált pártharcaiban. Fő támasza, somlyói Báthori István éppen Szapolyai alvajdájá volt, s hozzá kötődött a – rokoni szálakkal sűrűn összekapcsolódott – „párt” több tagja is (Losonci Bánfiak, Sarvaságiak, Rátóti Gyulafiak, Malomvízi Kenderesiek, Semseiek). A köznemesi szószólói lét viszont Ártándinál kitűnően megfért azzal, hogy a somlyói Báthori-érdekeket is képviselje. Ahogyan Burgio pápai követ igen találóan megjegyezte, a név szerint megemléített Ártándi s más köznemesi vezetők nagyon sok szálon függték a báróktól, s nem önálló politikát vittek.⁵⁰ Valójában az ülnökök a bárókhoz akartak közelíteni, s mindent megtettek, hogy minél nagyobb mértékben részesedjenek a hatalomból: Ártándi, ahogyan több köznemesi politikustárs is, a királyi pénzügyigazgatás jövedelmező helyei megszerzésére törekedtek.⁵¹ Kincstári jövedelmeket, harmincadokat, sókamarákat béreltek egyre nagyobb

arányban, bekapcsolódtak az állat-, bor- és gabonakereskedelembé.⁵² Tették ezt azon az áron is, hogy a kellő időben az udvarhoz közelítettek.

A valódi kiugrást az udvari párthoz csatlakozás hozta meg a számára: 1523 táján csatlakozott Habsburg Mária királyné familiájához, és igen gyorsan jelentős javadalmakhoz jutott.⁵³ Igaz, nem egyedül „ugrott ki”: somlyói Báthori István és köre (pl. Amadé István) tették meg az első lépést a királyné felé: Ártándi igen magas rangban állhatott e körön belül, hiszen 1524-ben Báthorival együtt lett (a királynéi birtokon) beregi és máramarosi ispán, majd 1526-ban a hatalmas munkácsi uradalomban várnagy.⁵⁴ 1523-ban tehát már az udvar hű embereként, a királyné servitoraként tűnik fel Ártándi. A királynéi familia kialakulása és határozott politikai orientációja arra az időre tehető, amikor Mária hazatért Prágából, s a tettek mezejére lépve egymás után vonta be familiájába a prominens köznemesi vezetőket.⁵⁵ Hogy a köznemesi „vezér” igen közel került az udvarhoz, az is bizonyítja, hogy II. Lajos 1523-ban „királyi protekciójába és speciális védelmébe” fogadta, s megparancsolta, hogy Szapolyai János erdélyi vajda védje meg bihari és más birtokaikat az azokat háborgatókkal szemben.⁵⁶ 1525-ben már a király „hű szolgájaként” említi, s számos adományt nyer: ekkor már a bihari más területek, például az Álmosdi Csire-birtokok is a kezükön lehetnek.⁵⁷ Éppen a későbbi királynak lett a feladata Ártándi földjeit védeni! II. Lajos védelmébe vette az Ártándiakat, amikor Tamás lányát, Katalint eltaszította jegyese, Hódosi Jakó Ferenc, s mást vett el: a király kivizsgáltatta a panaszt.⁵⁸

Pál II. Lajos utolsó éveit alatt hatalmas vagyonnal tett szert: Lajosnak tett szolgálataiért jutalmul megkapja öt évre bérbe Huszt várát uradalmával, Róna *castellummal*, illetve a várhoz tartozó sókamarákkal, sóbányászati joggal.⁵⁹ Emellett rögtön a királynéhez állása után zálogba vette Habsburg Mária Nagybánya és Huszt melletti sóbányáit és munkácsi uradalmát.⁶⁰ A már feltárt sóbányákban a kibányászott só felét megtarthatta, másik felét pedig megválthatta szabott (igen kedvező) áron. Ártándi nagy mennyiségben szállított sót Máramarosból a Tiszán, a poroszlói kamarába, ott rakodta át s továbbította az ország más részeibe. Néhány év alatt Északkelet-Magyarország egyik legtekintélyesebb ura lett. Címe: *comes terrae et salium Maramarosiensium*.⁶¹ Ártándi Balázs 1524-ben II. Lajostól részt kap a békési Szentmiklós birtokban.⁶² Már 1520-ban részt nyernek az albisi Zólyomiak birtokában Diószeg *oppidumban*.⁶³

1523 előtt az Ártándiak birtokaik nagysága alapján még nem tartoznak a megyei köznemesség felső rétegébe, de 1524-től a megyei nemesség legfelsőbb körébe lépnek.⁶⁴ (1522 előtt még arra is kényszerül Ártándi Pál, hogy elzálogosítsa ezüstneműjét, s a források szerint vissza sem tudja váltani!⁶⁵) Egy oklevél tanúskodik arról, hogy 1524-ben mely földek vannak az Ártándiak kezén. 1524-ben az Ártándi fivérek egy Ákos nb. Kismarjai Benedek fia Lukáccsal kötött örökösödési szerződésben magtalan haláluk esetére a Kismarjaikra hagyták a kereki és ártándi uradalmait, összes birtokukat: „Kereky, Arthand, Adam, Nagyzantho, Kyszantho, Sas, Zakal, Kyszomlyen, Konyar, Bors, Tharchya, Apathy és Keöbewlkuth possessiókat”.⁶⁶ (Az oklevél kiemeli „a köztük fennálló baráti kapcsolatot” és „testvéri szeretetet”: Balázs és Pál anyja Kismarjai Ilona, Lukács nagynénje volt.⁶⁷) Az Ártándiak öröklése volt érvényesíthető, mert Pálnak is volt fia, Demeter, s Balázsnak is, Kelemen.⁶⁸ A Kismarjaik viszont 1527-ben kihaltak, így a kismarjai *fortalitium* és a hozzá tartozó falvak – Gyapoly, Kerekegyház, Kasza(telek), Vasad egy része, Hencida, Gálhida, Zsadány, Balkány, Csépány és (Békesben) Környe – szintén az Ártándiak kezére vándoroltak.⁶⁹ Innen számították magukat *kereki* Ártándiaknak.

A köznemesi politikusok, a Jagelló-kor tanácsosai mindvégig kitartó harcosai voltak a nemesség ügyének, de pályájuk követte a politika fordulatait, s kihasználták hol a familiaritást, hol a rendi összetartozás lehetőségeit.⁷⁰ A köznemesség persze sokszor nem nézte jó szemmel, hogy vezérei servitorként szolgálják egyik-másik pártot vagy az udvart, s ezt például Ártándi Pál szemére is hányták, mondván a királyné híveként elárulta a nemesi érdekeket. A hatvani országgyűlésen a nemesség az áruló Ártándi ellen is zúgolódik.⁷¹ Ártándi Pál még 1523-ban a nemesség vezéréként megy Prágába, hogy a nemesség nevében hazahívja II. Lajost és Mária királynét, majd az udvar szolgálatába lép, de ez nem azt jelenti, hogy a köznemesi érdekeknek hátat fordított volna, inkább azt lehetne mondani, megoldási lehetőségeket keresett a kormányzás stabilizálására és a bárók szerepének csökkentésére.⁷² (Ő hozza az uralkodó üzenetét a nemesség részére.⁷³) Igaz, némileg eltávolodott a nemesi párttól, de még Mohács előtt, az 1525. évi kecskeméti gyűlésen újra a nemesi érdekek mentén kezd el politizálni: az ún. Kalandos szövetség, a Kecskeméten gyülekező 200 nemes vezérszónoka.⁷⁴ Bár a szónok a nemesség elnyomásáról beszélt, valójában a szövetség egyre inkább az udvar mellett álló

nemesség politikai tömörülése képét öltötte, s a királyné fölözte le a mozgalom hasznát a maga számára. (Úgy is vélekedhetünk, hogy Ártándi és somlyói Báthori csak azért vannak Kecskeméten, hogy a királyné érdekeit képviselve állítsák szolgálatukba a nemesség forrongó hangulatát.⁷⁵) A következő országgyűlésen, 1526. április 25-én Ártándi újra a nemesség szószólójaként, és valóban a köznemesség érdekeinek védelmezőjeként szólalt fel a kancellár, Brodarics István és a nádorsággal szinte semmit el nem érő Werbőczy ellen, de a nemesség emlékeztében még mindig fájó emlék volt, hogy az udvar szeke-rét tolja, s nem igazán követte tömeges helyeslés szavait.⁷⁶ Mindenesetre a nemesség elfogadta hangadóként, s tekintélye csorbitatlan volt a nemesség körében: valóban nem akadt más, aki Werbőczy ellen fel mert volna lépni.⁷⁷

A „Kalandosok” kezdetben a bárók ellen szövetkeztek, s nem Werbőczy ellen (Burgio követ téves értesülése folytán ismerjük így), majd csak később lettek a királyné és a volt nádor, ecsedi Báthori István híveivé, s akkor fordult a mozgalom éle Szapolyai vajda és Werbőczy nádor ellen, akkor is inkább Werbőczy és Szobi Mihály, mint Szapolyai ellen irányult. Az előbbieket mozdították el, a vajdát nem érintette az 1526-os tavaszi országgyűlés. Ez is magyarázhatja, azt, ahogy az udvarhú királypárti liga embere, Ártándi hogyan áll Mohács után Szapolyaihoz Mária és Habsburg Ferdinánd ellenében.

A mohácsi vész után, ahol Pál és Balázs részt vettek, mindketten Szapolyai hívei lettek, Ferdinánd ezért megfosztotta őket több birtokuktól (pl. Kereki birtokától, felségsértés miatti jószágvesztésre ítélve a családot).⁷⁸ A fivérek rövid idő alatt Szapolyai legbensőbb hívei lettek: Balázs a királyi őrség parancsnoka (*curiae nostrae capitaneus*), 1529-ben Buda egyik katonai parancsnokaként irányítja a Roggendorf vezette Habsburg-ostrom elleni védekezést.⁷⁹ A kúriai pályán induló Pál mellett Balázs fivére egyértelműen katonai karrierjét építgette. (Igaz országgyűlési követként is szerepel 1525-ben s a Kalandos Társaság tagja is.⁸⁰) A Szapolyaihoz való hűség azonban igen jóvedelmezőnek bizonyult: pár év alatt az ország egyik legnagyobb mágnás családjává válik az Ártándi. 1528–1529 körül érték el birtokaik a legnagyobb kiterjedésüket. Birtokaik: Kereki, Ártánd, Sas, Ádám, Köbölkút és Konyár egészen, Bors, (Fel)Apáti, Baromlak, Széplak, Mezőpeterd, Boldogfalva és Sámson részben.⁸¹ Három hónappal Mohács után Szapolyaitól megkapják Debrecen és uradalmát, majd To-

kaj városát és uradalmát; már fél évvel azelőtt megvették a debreceni uradalomhoz számított Mártonfalvát, Monostort, Tamásit, Zelemért, Angyalházát, Acsádot, Nánást, Macst, Varjast, Dorogot, Parlagot, Csegét. Majd János királytól ehhez kapták: Újváros mezővárost, Kabát, Halápot, Sámson, Szigetet, Hegyest, Szoboszlót, Mátát, Gáborjánt, Hadházát, Tetéltent, Keresztúrt.⁸² Az Ártándiak a megye egyik legnagyobb földesurai lettek. Uradalmuk Kerekitől Debrecenig, nyugaton Sasig, északon Álmosdig, keleten Köbölkútig, Pusztapátiig, Tarcsáig, azaz a Sebes-Köröstől egészen Közép-Szolnok határáig terjedt. Az ország egyik leghatalmasabb domíniumának lettek a birtokosai.⁸³ Kempelen és Márki szerint Aradban is bírtak földeket.⁸⁴

Mivel Balázs és Pál is Ludovicus Gritti kormányzó választása ellen szavaztak, és az ellenzék legfőbb oszlopai voltak Czibak Imre és Nádasdi Tamás mellett, de Gritti árulás vádjával börtönbe vetette őket (1530. január 28. előtt). Majd 1531. január 10-én, élve kormányzói hatalmával, Szapolyai távollétében Budán lefejeztette őket.⁸⁵ Szakály Ferenc szerint a király nem egészen szándékolatlanul éppen vadászott a budai hegyekben.⁸⁶ Szapolyai szerepe vitatott: fennmaradt Pál feleségének, Telegdi Fruzsínának, Telegdi István tanácsos, tárnokmester leányának levele férjéhez, amelyben ígéri, latba veti minden befolyását János királynál. Ez tanúsítja, hogy Ártándi Pál 1530. júniusában már jó ideje börtönben volt, tehát az Ártándi testvérek letartóztatása is helyre kerülhet így.⁸⁷ János királynak jó néhány hónapja lett volna megbocsátani az Ártándiaknak, nem tette. Gritti életrajzírója szerint János Grittit a gazdag Ártándi-vagyonnal akarta jutalmazni. 1531 és 1534 között Gritti elnyerte az Ártándi-vagyon jó részét, s a máramarosi sóbányák igazgatását.⁸⁸ A kegyvesztett Ártándiak árvái csak vásárolt birtokaikat kapták vissza Jánostól. Az is felmerült, hogy az Ártándiak valóban összejátszottak Ferdinánddal, és régi támogatójuk, Mária királyné útján felvették a kapcsolatot az ellentáborral.⁸⁹ Ezt támaszthatja alá, hogy az Ártándiak jó viszonyt ápoltak Ferdinánddal 1529-től: Ferdinánd először Debrecent Móré Lászlónak adta (1526), de három év múlva visszavette és Ártándi Pálnak juttatta.⁹⁰ Az is az Ártándiak sértődöttségére adhatott okot, hogy 1529-ben Laski Jeromos kapta Debrecent Jánostól.⁹¹

Ezután az Ártándi család szerencsecsillaga is aláhanyatlott. János király ugyan 1531. február 25-én kelt levelével Pál özvegyét, Telegdi Fruzsínát és árvá-

it védelmébe vette, de nem akadályozhatta meg a család hanyatlását. Ennyit tudott elérni az Ártándiak nagyhatalmú rokonsága, élén Báthori Istvánnal – de a király sem akadályozhatta meg az Ártándi-vagyon szétaprózódását, hiszen sokan nézték féltékenyen a bihari nemesek gyors hatalmi koncentrációját, s maga Gritti és magyar hívei még 1534-ig országolhattak. Az Ártándiak kegyvesztése miatt uradalmuk felbomlott.^{91/a}

1552-ben így már csak néhány falu maradt a régi Ártándi-birtokokból (Ábránfalva, Konyár, Ádám, Ártánd, Baromlak, Felapáti, Mezőpeterd, Sas, Széplak, Tarcsa, illetve a Kismarjaitól örökölt Kereki) Ártándi Kelemen birtokában.⁹² Sőt, néhol csak részei maradtak, s osztozkodniuk kell például a leleszi préposttal.⁹³ 120 portájával Ártándi Kelemen (Demeter özvegyével együtt 138 porta) már mondhatni átlagos birtokos, egy *castellum*mal Kerekiben, birtokait messze túlszárnyalják már a Telegdiek, Enyingi Török János, a Csákiak, a Bajoniak földjei.⁹⁴ Kelemen 1552-ben bírja Ábránfalva részét Biharban.⁹⁵

Az Ártándiak, bár Kelemen Izabella hű támogatójaként többször is kitüntette magát, országos vagy fejedelmi méltóságokba nem került, de országos szerephez sem jutott.⁹⁶ Így a család lassan visszasüllyedt a megyei nemesség elitjébe, egy szintre a panasz Pázmányokkal, a Szepesiekkel, Pethőkkel, Sarkadiakkal vagy a Toldiakkal. Országos méltóság közelébe legfeljebb Kelemen lánya, Anna jutott, aki Büdy Mihály munkácsi várnagy és beregi ispán felesége lett.⁹⁷

Ártándi Demeter (1539) halála után Kelemen, valamint húga, Anna, s annak férjei bírták az Ártándi-javakat. A Kismarjaiak örökösei, a Bocskaiak viszont szerették volna már ekkor érvényesíteni örökösödési szerződésüket, de egészen 1574-ig nem tudták. Akkor Sulyok Imre és Wesselényi Miklós ítélőmesterek átírták az 1524-es Sárkány Ambrus országbíró előtt írott örökösödési szerződést.⁹⁸ 1552-ben Kismarja és uradalma birtokában már Bocskai Györgyöt találjuk, aki az Ómarjai-Kismarjai rokonsággal való (nem kelően tisztázott) atyafisága révén ült be az Ártándiaktól megszerzett birtokokba, sőt, később az Ártándi-birtokokra örökösödési jogot kapott János Zsigmondtól. Az idős Ártándi Kelemennek nem volt örököse, ezért újították meg régi barátaik örököseivel szerződésüket, majd 1576-ban, Kelemen halála után Báthory Kristóf erdélyi vajda erősíti meg már Bocskai Istvánt.⁹⁹ Minden bizonnyal Bocskai István fiatal-sága idején már az Ártándi-javak képezték a családfő erejét Magyarországon (Erdélyen kívül).¹⁰⁰

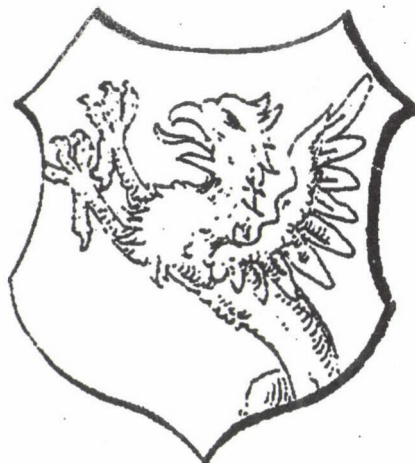
Az Ártándi családnak Balázs fiával, Kelemennel 1576-ban magvaszakadt.¹⁰¹ Kelemen magtalan halála után Bocskai István nyeri el birtokai többségét, amit 1579-ben Báthori István fejedelem újra meg is erősít.

Bárany Attila

Melléklet I.

Az Ártándi család címere

Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Ungarn. 1–4. + Supplement. Hrsg. von Géza Csergheő, József Csoma. Nürnberg, 1885–94. IV. Taf. 14.

JEGYZETEK

¹ Eötvös fő forrása *Budai Ferenc* Magyarország polgári históriájára való lexikon, a' XVI század végéig c. lexikona volt.

² Móricz a fejedelemszöveg elé járulva Kendy Sándorné szájába adja, hogy „Ártándy Pál is mostan odafel vagyon Viennában, Farkas öcsém is semmiképpen be nem jöhet az országban...”, azaz Móricz valami olyasmire emlékezhetett, hogy Ártándi Pált az udvar fogatta el, s Bécsben raboskodik. Mind igaz volt, hiszen Gritti fogatta el, de még a Habsburgok előtt, s Budán.

³ Kubinyi András Werbőczy és Szobi Mihály mellé helyezi: „A közpérbirtokos nemesség Mohács előestéjén”, In: Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Discussiones Neogradenses'. (Szerk. Szvircsek Ferenc.) Salgótarján, 1984. 5–23. 10.

⁴ Kubinyi András: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: *Mohács*. (Tanulmányok). (Szerk. Rúzsás Lajos-Szakály Ferenc.) Bp., 1986. 59–99. 75.

^{4/a} Barta Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526 november–1527 augusztus), *Századok* 111 (1977) 635–81. 645.; 666.

⁵ 1397: A körösszegi és adorfáni gróf Csáky család története. Oklevéltár. I/1–2. (Szerk. Bártfai Szabó László.) Bp., 1919–21. (a továbbiakban: Csáky) I. 190.; 1401: *Géresi Kálmán*: A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. I–V. Bp., 1882–1897. (a továbbiakban: Károlyi) I. 512.; 1405: uo. 529.; *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp., 2001. (a továbbiakban Engel, Genealógia) Ártándi.

⁶ Illésy Gyűjtemény, Magyar Országos Levéltár. CD-ROM. Bp., 2002. 1a446.; Gyulafehérvár: Genealogiae – F. 1. – N°. 43.

⁷ Közli: Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Ungarn. 1–4. + Supplement. Hrsg. von Géza Csergheő, József Csoma. Nürnberg, 1885–94. IV. Taf. 14.

⁸ *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája. I–II. Bp., 1996. (a továbbiakban: Arch) I. 114.; II. 15.; Csáky I. 497.; Engel, Genealógia, Ártándi.

⁹ Ártándi Tamás fia Balázs Gergely fiai, Ferenc és László. 1470: Magyar Országos Levéltár: Mohács előtti gyűjtemény: Diplomatikai Levéltár. (a továbbiakban: MOL Dl.) 26629.

¹⁰ *Módy György*: Település és birtoklástörténet a XII. századtól a XVI. század közepéig, in: *Hajdú-Bihar évszázadai*. Debrecen, 2000. 31–65. (a továbbiakban: Módy 2000) 54.

¹¹ Uo.; 1470-től 1552-ig ugyan osztozkodniuk kell Kereki jobbagyitelkein a zomlini Ravaszokkal: Engel: Magyarország a középkor végén. CD-ROM.

¹² 1507: MOL Dl. 46814.

¹³ 1438: MOL Dl. 13152.

¹⁴ 1440: MOL Dl. 13573.

¹⁵ 1440: MOL Dl. 13573.

¹⁶ 1407: Zsigmondkori oklevéltár. I–II. Szerk. Mályusz Elemér. Bp., 1951–1958. Szerk. és kieg. *Borsa Iván*. III–IV. Bp., 1993–1994. V–VI. Bp., 1997–1999; VII. Bp., 2001. (a továbbiakban: ZsO) II. 5416; 1422: *Herpay Gábor*: Debrecen szab. kir. város levéltára diplomagyűjteményének regesztái. Debrecen, 1916. 39.; Engel, Genealógia, Pércsi (Ohati).

¹⁷ *Osváth Pál*: Bihar vármegye sárréti járása leírása. Nagyváradi, 1875.

¹⁸ 1453: MOL Dl. 38307.

¹⁹ 1473: MOL Dl. 38370.; 1486: MOL Dl. 19118.

²⁰ *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. CD-ROM. Bp., 1998. Ártándy család. CD-ROM. (Árthándi)

²¹ 1474: MOL Dl. 17578.

²² Ártándi Balázs 200 aranyforintért Csáki Ferencről, Benedekről és Mihályról (Ferenc székely ispán fiai): 1470: MOL Dl. 26630.

²³ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp., 1890–1913. (a továbbiakban: Csánki) I. 629.

²⁴ Leleszi konvent. Actr. Nr. 14. idézi N. Szepessy Béla: A Négyesi Szepessy család leszármazása. Oklevél-kivonatok a Szepessy-családról. Turul 11 (1893) 2. sz. Függelék.

²⁵ Ártándi Balázs Losonci Bánfi Miklósé, aki Bánfi István székely ispán fia, illetve Dénes/Dezső asztalnokmester nagybátyja volt. Utóbb sógorságba is kerültek a Losonci Bánfiakkal, lásd alább. 1478: MOL DI. 36403.; Engel, *Genealógia*, Tomaj nem, 4. tábla: Losonci Bánfi.

²⁶ Ártándi Balázs Naményiektől: 1478: MOL DI. 100903.

²⁷ Felesége Hódosi Jakófi Erzsébet: 1484: MOL DI. 73531. A Jakókra: Csánki, I. 634.; Továbbá jegyajándék fejében is szereznek Hódosi részeseket, mert Ártándi Tamás leánya, Katalin Hódosi Jakó Ferenc jegyese lett, s ugyan a házasság nem kötött meg, a birtokokat az Ártándiak a kezükbe vették. Engel, *Genealógia*, Ártándi; 1511: Károlyi III. 79.; Katalin utóbb Dolhay Kálmán (†1520) felesége lett: Petrovay György: A Dolhay család eredete, leszármazása és története (1366–1708). Első közlemény. Turul 11 (1893) 2. sz. I. tábla.

²⁸ 1479: férje, Ártándi Balázs: Herpay, 200.; Engel, *Genealógia*, Ákos nem 1. Bebek-ág, 1. tábla: Marjai; Borsa nem 2. Nadányi.

²⁹ 1479: MOL DI. 26641.

³⁰ Szeremley S.: Hód-Mező-Vásárhely története. A hon ezer éves fennállása emlékeztetere a városi törvényhatóság megbízásából. A közművelődés története 1526–1848. Második rész. Kiadja a város közönsége 1913. (Ismertetés: Daróczy Zoltán, Turul 34 1916).

³¹ Osváth, 155. szerint Mezőpeterden is. Megerősíti Engel: Magyarország a középkor végén. CD-ROM: 1498-ban már birtokok Mezőpeterden.

³² 1500: MOL DI. 26080.; MOL DI. 26160. 1514.; 1514: MOL DI. 26154.; Engel, *Genealógia*, Ártándi.

³³ Engel: Magyarország a középkor végén. CD-ROM.

³⁴ 1508: MOL DI. 26126.

³⁵ Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. 349.

³⁶ Ugyancsak sógorságba került Fruzsina nővérének, Orsolyának a férjével, a nem kevésbé tekintélyes Losonci Bánfi Miklóssal; illetve Fruzsina bátyjával, Telegdi Miklóssal, aki Báthori alvajdája volt, s gyakorlatilag ő irányított Erdélyben. Engel, *Genealógia*, Csanád nem 1. Főág, 2. tábla: Telegdi; Gútleked nem 1. Rakamazi ág, 5. tábla: Bátori (somlyói). Ártándi Pál neje tehát nagynénje volt Báthori István fejedelemnek. Ártándi Pál és Telegdi Fruzsina házassága: Varjú Elemér–Iványi Béla: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez. I–II. Bp., 1908–1928. II. 351.; Makay Dezső: A Csanád nemzetség. A Thelegdy család. Turul 13 (1895) 167–198. Fruzsina első férje albisi Zólyomi László volt; A Telegdi-Bebek-Losonci Bánfi rokonságra lásd: Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp., 1970. 164.

³⁷ Engel, *Genealógia*, Gútleked nem 1. Rakamazi ág, 2. tábla: Szakolyi.; Az Ártándiak hosszasan pereskednek a jegyajándék ügyében szabolcsi birtokokért – Szokolon, Monostorosadonyban, Miháldon, Rakamazon, Búdmonostoron és Miskén részek – a Szokoliakkal. 1511: Károlyi, III. 76.

³⁸ Albisi Zólyomi Ferenc apja, Miklós a bárók között vett részt az 1490-es királyválasztó országgyűlésen, s attól kezdve a bárói rendből valónak számította magát. Kubinyi András: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp., 1984. 257–

268. 260. Albisi Zólyomi Miklós később bihari követként és ülnökként is Ártándi társa volt. Uo. 263. Lásd még: Engel, *Genealógia*, Zólyomi (albisi); uo. Zsombor nem, 1. tábla: Ördög (súlyomkői, esküllői); Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). I–II. Bp., 1990. A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. 17. (a továbbiakban: Kolozsmonostor) 4586.

³⁹ 1528 körül. Engel, *Genealógia*, Zsidó nem, 4. tábla. Csáky; 1504: Csáky I. 521.; 1526: Csáky I. 558. Tévesen Miklósként szerepel: Sváby Frigyes: A körösszeghy és adorfáni gróf Csáky család genealógiája. Turul 9 (1891) 1. I. tábla.

⁴⁰ Nagy Iván, Ártándy család. CD-ROM. (Árthándi); Mody György: Bajom és a Bajoni család uradalma a középkorban. In: Biharnagybajom története és néprajza. Szerk. Ujváry Zoltán. Debrecen, 1992. 41.

⁴¹ 1518: Károlyi, III. 121.; Barta Gábor–Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben. Bp., 1973. 111.

⁴² 1512: Bajoni Benedek, a váradi püspökség kormányzója. Károlyi, III. 80.; 1516: MOL DI. 29631.

⁴³ 1516: DF 253395.; 1518: MOL DI. 97665.; Már 1507-ben az elhalt Borsi György birtokaira vetnek szemet, s szeretnék azt az özvegytől megszerezni; a Borsiak borsi kúriáját el is foglalták, egy jobbágyát megölték. 1521: MOL DI. 26253. A panasz Pázmányokkal és a Gesztiekkel a vidék félt uraivá váltak, akik ellen a király és a váradi káptalan sem képes fellépni eréllyel: 1507: MOL DI. 46814.; 1507: MOL DI. 46814.

⁴⁴ Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. 404.; A Perényiek bihari alispánjaként kezdte pályáját, 1518-ban Perényi Ferenc váradi püspök bálványosi (Belső-Szolnok) várnagya volt. Teljesített szolgálatot Szapolyai János székely ispánnál és vajdánál Erdélyben is. Kubinyi (1984), 11.; Kubinyi (1986), 76. 87. jegyz.; A tolnai országgyűlésre lásd: Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp., 1909. 133.

⁴⁵ Kubinyi (1984), 264.

⁴⁶ 1519: DF 208881. Ülnöki szereplésére lásd részletesebben: Kubinyi (1984), 263–65. A szűkebb tanács négy köznemesi tagja közül az egyik: Kubinyi András: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Pámer Nóra. Bp., 1994. 263–293.; Királyi megbízatásaira lásd: 1520: MOL DI. 66042. idézi Bónis György: A személynök és bírói társai a Jagellók korában. Századok 103 (1969) 1: 5–29. 21. 109. jegyz.

⁴⁷ Valódi hangadó volt Glésán Miklóssal, Amadé Istvánnal és Kenderesi Mihállyal együtt. 1519-ben már nemcsak assessorként, hanem az országgyűlés küldötteként (*orator regnicolarum*) is funkcionált. Kubinyi (1986), 74. 71. jegyz.

⁴⁸ Zay Ferenc: Az landorfeijvár elvesztésének oka e vót, és így esett. Elektronikus kiadás.

http://mektukor.oszk.hu/porta/szint/tarsad/tortenel/mo_kozep/zay/

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Werbőczyvel, Pakosi Jánossal, Pöstyéni Gergellyel együtt. Kubinyi (1986), 77. 104. jegyz.

⁵¹ Ártándi Pál a nagyszebeni kamara pénzverő kamaraispánja volt 1523-ban: Kubinyi András: A nagyszebeni pénzverde 1524-ben. *Numizmatikai Közöny* 56–57 (1957–58) 21.

⁵² Kubinyi (1984), 13. Az „üzletelő” nagyurak egyik első archetípusára lásd: Kubinyi (1994), passim.

⁵³ Szerepére II. Lajos udvartartásában s karrierjére lásd: *Főgel József*: II. Lajos udvartartása 1516–26. Bp., 1917. 37–38.

⁵⁴ 1524: DF 276272.; 1525: MOL DI. 73622.; Magyar Országos Levéltár, CD-ROM: Királyi Könyvek Bp., 1998.: A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 4. kötet – 494 – 504; E 227 – Magyar Kamara Archivuma – Libri donationum – 3. kötet, 378. CD: 4.526/e.

⁵⁵ Kubinyi (1986), 81.

⁵⁶ 1523: MOL DI. 72203. Kifejezetten említi Kőbölkút posszsiót, amit valószínűleg akkor szerezhettek a meglévő bihariak mellé. (Székelyhíd mellett: Csánki, I. 614.)

⁵⁷ Szabó, 104.

⁵⁸ 1517: Károlyi, III. 109. Utóbb a bihari-szatmári-beregi középbirtokos hencidai Dolhay Kálmán, majd Zrittey Gábor felesége lett. Petrovay, i.m.

⁵⁹ Óriási összegért, összesen 8500 forintért.

⁶⁰ Bónis (1969), 21. A Jagelló-kori királynéi uradalmakra s gazdasági jelentőségükre lásd: *Ortvay Tivadar*: Mária, II. Lajos magyar király neje (1505–58). In: Magyar Történeti Életrajzok. Bp., 1914. 122–23.

⁶¹ Mária királyné oklevele, 1523: MOL DI. 32598. Pál halála esetén fivérére, Balázssra szállt volna a bérlet. Ártándi és a királyi hatalom jó kapcsolatát jelzi, hogy Mária királyné még azt is vállalta, hogy ha támadás érne Husztot, a korona köteles azt megvédeni, vagy egy tiszai áradás esetén megtéríti az Ártándiak kárát. *Barta Gábor*: Ludovicus Gritti kormányzósága. *Történelmi Szemle* 14 (1971) 3–4: 289–319. 291.

⁶² 1524: MOL DI. 10008.

⁶³ Engel: Magyarország a középkor végén. CD-ROM.

⁶⁴ *Kubinyi András*: A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. *Századok* 128 (1994) 288–319. 290–91.

⁶⁵ Sárkány Ambrusnak zálogosította el, ezt Sárkány végrendeletéből ismerjük. Sárkány tisztában lehetett azzal, hogy a 400 aranyforintnyi ezüstműt Ártándi nem volt képes visszaváltani, mivel arról rendelkezett, hogy azt a Záblati Lőrincnek való tartozása fejében adják át. Kubinyi (1994), 280.

⁶⁶ 1524: MOL DI. 26315.; 1524: MOL DI. 36601.; Megtalálható a Hajdú-Bihar megyei Levéltár Káptalani másolatokban is. 93. sz.; *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története. I–III. Nagyvárad, 1883–1884. III. 248.; *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1943. 38. Kiszomlinban csak részt bírtak: Engel: Magyarország a középkor végén. CD-ROM.

⁶⁷ Engel, *Genealógia*, Ártándi.

⁶⁸ Első említésük 1539-ből való. Jakó 4714. Demeter (†1539); Kelemen (†1576). Engel, *Genealógia*, Ártándi.

⁶⁹ 1524: MOL DI. 36616.; *Varga Gyula*: Egy falu az országban. (Kismarja életrajza a felszabadulásig). Debrecen, 1978. 6–7.

⁷⁰ Lásd Bónis (1969), 21.

⁷¹ *Fraknói Vilmos*: Magyarország a mohácsi vész előtt. Bp., 1884. 233. Szabó Dezső szerint „a megöletéstől csak az urak segítségével szabadult”: Szabó, 104.

⁷² Uo.

⁷³ Szabó, 60.

⁷⁴ *Kubinyi András*: Az 1525. évi „kalandos szövetség”. In: Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Szerk. *Bertényi Iván*. Bp., 1980. 141–153. 141.

⁷⁵ Igen sokatmondó, hogy az egész somlyói Báthori-rokonság képviseltette magát a Kalandosok között: Losonci Bánfi Miklós és

Telegdi Miklós, Ártándi Pál sógorai is jelen voltak. Ártándi igen sok nemest mozgósított – a királynét támogató – Biharból. Kubinyi (1980), 147–48.

⁷⁶ „Tekintélyes cancellárja van szükségünk, olyanra aki senkitől sem függ”: idézi Ártándi beszédét Fraknói: i.m. 234. Ártándi túl messzire ment, amikor szembefordult a nunciussal, Burgióval és a pápával, mondván illetéktelenül beavatkozik az ország belügyeibe és a kancellári tisztség betöltésére is befolyást gyakorol; Szabó, 104.

⁷⁷ Szabó, 104.

⁷⁸ Módy (1992), 42.; A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 1. kötet – 62–63. p.; E 227 – Magyar Kamara Archivuma – Libri donationum – 1. kötet – 54. p.; CD: 1.104.

⁷⁹ Barta, 291.; *Veszprémy László*: Buda és Pest legkorábbi ostromai a kezdetektől 1542-ig. *Budapesti Negyed* 29–30 (2000/3–4.) Elektronikus kiadás.

⁸⁰ Kubinyi (1980), 146.; 148.

⁸¹ A korábban egészben bírt Mezőpeterdet és Felapátit 1524 óta már csak részben bírják: Engel: Magyarország a középkor végén. CD-ROM.

⁸² 1526.03.25.: Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Káptalani másolatok 103/c; átírja a kolozsmonostori konvent.

⁸³ Debrecen története öt kötetben. I: 1693-ig. Szerk. *Szendrey István*. Debrecen, 1984. I. 134.; Módy 2000, 60.

⁸⁴ *Márki Sándor*: Arad vármegye és Arad város története. Arad, 1891. II. 339–40. idézi *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. CD-ROM, Bp., 2001. Ártándy.

⁸⁵ *Hóman Bálint-Szekfü Gyula*: Magyar történet. I–V. Bp., 1935. III. 31.; *Reiszig Ede*: Bihar vármegye története. In: Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. *Borovszky Samu*. Bp., 1896–1914. (a továbbiakban: MVV) Bihar vármegye és Nagyvárad. Bp., 1901. 493.; *Reiszig Ede*: Bihar vármegye nemes családjai. In: Borovszky, MVV. Bihar. 608.; Barta szerint a király fogatta el őket, s tudott róla maga is: „propter varia et magna sua scelera”: Barta, 291.; Némileg vitatott, mikor fejezték le őket. A krónikások szerint Karácsony ünnepében, ami Vízkeresztig tartott, azaz valószínűbb, hogy január elején: „1531: Ez esztendőben Karácsony innepiben Gritti Lajos fejít vitéti Ártándy Pálnak és öccsinek, Ártándy Balázsnak.” *Memoria rerum*. Verancsics Emlékkönyv. Szerk. *Bessenyi József*. Bp., 1981. 40.

⁸⁶ *Szakály Ferenc*: Veszthely az út porában. Gritti Magyarországon 1529–1534. Bp., 1986. 61.

⁸⁷ Ártándi Pálné, Fruzsina Kereki várából a börtönben levő férjének: „...te kegelmed tuggyon minketh és mind, fiaydal és liánydval és egeb aruaidval is egessegben lennwnek, de mel igen kevanum elted, azon kepen kevanam az en gyermekymmel meg zabadualod az the atyadfiaval (ti. Ártándy Balázssal), de kel varnunk az nagy Istentwl, az utan az felseges kyralytol ... merth akarok kegelmednek az en gyermekymmel zolgalnia Istenben es ez vylag zerenth, míg az lelek en bennem tarth, merth meghys vagiok kegelmednek igaz thars es zolga minth annak elwth is lezek az mig elek.” közli Makay, i.m. 179.; Osváth, 157. szerint János nem tudott a kivégzésről.

⁸⁸ Oláh Miklós levelezése. *Monumenta Hungariae Historica*. Diplomatarium. XXV. Szerk. *Ipolyi Arnold*. Bp., 1875. 272–273. (1533-ban írott levele); Igaz, Debrecen csak 1532-ig bírta zálogban, akkor János király az Esztáriaknak és a Bajoniaknak zálogosította el. Debrecen története, I. 135.; Barta, 297.; 311.

⁸⁹ Kretschmayr Henrik: Gritti Lajos. Magyar Történelmi Életrajzok. Bp., 1901. 46–47.; Barta, 300. Mária szerepéről lásd *Genrol Heiß*: Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 82 (1974) 119–180.

⁹⁰ Debrecen története, I. 134.

⁹¹ Uo. Az azonban nem igaz, hogy az Ártándiak Ferdinándhoz készültek volna átpártolni, vagy kémek lettek volna: Osváth, 156.

^{91/a} *Exemplum registri Pauli Arthandi manus sua super rebus suis scripti A. 1530* (Magyar Kamara archívumában található, E 210. 65. cs. 7. tétel/1.) Ártándi Pál szerint a király 22 000 forinttal, mások mintegy 10 000 forinttal tartoztak neki, s egyéb különböző pénzekben kb. 25 000 forintnyi vagyona volt, ezenkívül számos ezüst- és aranytárgyról ad számot.

⁹² Sasban és Felapátiban csak részt bírt: Engel: Magyarország a középkor végén. CD-ROM.

⁹³ Módy (2000), 60.

⁹⁴ Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódoltság korában. 1541–1711. Bp., 1918. 146.; *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Bp., 1943. 183. szerint 140,5 porta 11 helységben.

⁹⁵ Engel: Magyarország a középkor végén. CD-ROM.

⁹⁶ Nagy Iván, Ártándy család. (Árthándi); Osváth, 158.

⁹⁷ A Biharban is birtokos középnemes Büdy Ferdinánd híve volt, már 1535-ben kap birtokokat, Aradban és Temesben is: Királyi Könyvek, A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 1. kötet, 304–305.; E 227 – Magyar Kamara Archivuma – Libri donationum – 1. kötet, 246. CD: 1.539.

A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 2. kötet, 406–407.; E 227 – Magyar Kamara Archivuma – Libri donationum – 1. kötet, 516. CD: 2.533.; Ártándi Anna és a férje a Mária királynétól zálogban bírt Boldogkő várába költözik (1552): A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 3. kötet, 1–2.; E 227 – Magyar Kamara Archivuma – Libri donationum – 2. kötet, 1. CD: 3.1.

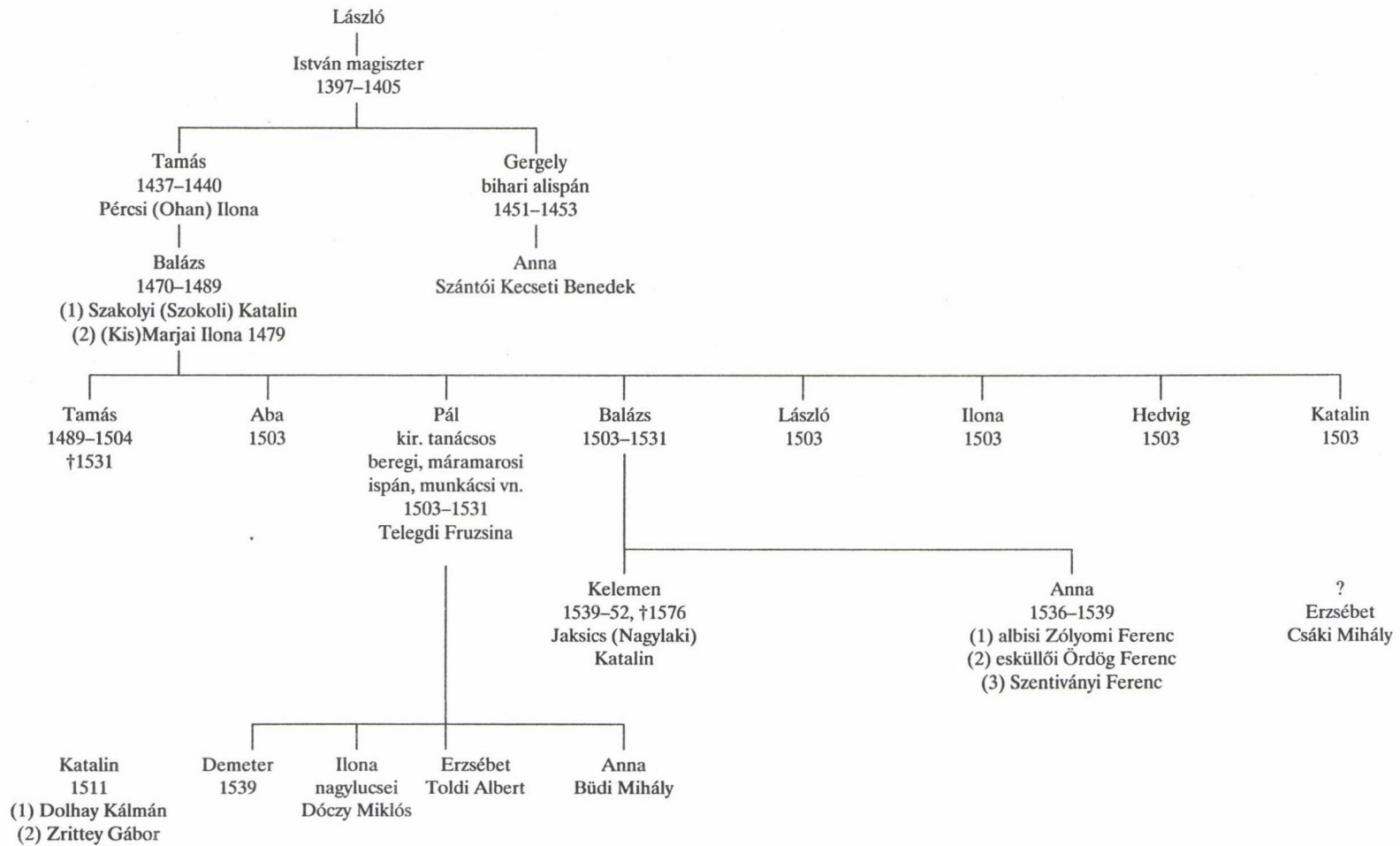
⁹⁸ MOL DI. 36601. 1524.

⁹⁹ Károlyi, III. 1885. 413–14.

¹⁰⁰ 1552-ben viszont csak Okány, Balkány, Csépán, Hencida, Kismarja, Kerekegyháza, Gyapoly és Kasza Bocskai birtoka. Varga, 39. 30. jegyz.; *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. Bp., 1990. I. 240.

¹⁰¹ *Reiszig Ede*: Bihar vármegye nemes családai. In: Borovszky, MVV. Bihar. 608.

Melléklet I.*
Az Ártándi család nemzedékrendje

* Forrás: Engel, Geneológia, illetve a munkában felhasznált tanulmányok.

A KORONÁS MAGYAR CÍMER VÍZJELVÁLTOZAT-TÍPUSAI 1729–1840 KÖZÖTT

A koronás magyar államcímerek különféle stilizált rajzi változataival gyakran találkozhatunk a 18. század elejétől a 19. század közepéig tartó korszak vízjeles papírjainak átnézetében. E vízjelek használatának kialakulása és elterjedése a papíriparban egybeesik a nemzeti érzés ébredésével, eltűnése pedig a papírmalmok papírgyárakká alakulásának kezdetével (1840).

Ezt megelőzően, néhány korai, hasonló rajzolatú, de jóval kisebb méretű, magyar címeres vízjelváltozat már a 17. század folyamán (1616, 1668, 1691)¹ is felbukkan Erdélyben, de nem tömegesen. A fennmaradt vízjeles papírok tanúsága szerint Magyarországon csak 1720 után válik széles körben alkalmazott és ismert vízjelszimbólummá. A jobb minőségű papírok előállítására szakosodott, illetve technikailag képes magyar papírmalmok a 18. század végén és a századforduló utáni években kezdik igazán tömegesen használni a koronás magyar címet ábrázoló vízjelváltozatokat, csakúgy, mint néhány külföldi papírmalom is. Ez utóbbiak elsősorban jól felfogott kereskedelmi érdekeik által vezérelve. A Magyar Királyság határai mentén működő osztrák, cseh és morva papírmalmok jelentős mennyiségű vízjeles papírt szállítottak ekkor a nagyobb magyar állami papírfelhasználók, a közigazgatás, a különböző szintű törvényhatóságok és egyéb hivatalok számára.

A kor, amelyben ezek a koronás magyar címer-vízjelek születtek, a *Habsburg–Lotharingiai* (III. Károly 1711–1740, Mária Terézia 1740–1780) és a *Habsburg–Lotharingiai* (II. József 1780–1790, III. Lipót 1790–1792, I. Ferenc 1792–1835, V. Ferdinánd 1835–1848) dinasztia uralkodásának és birodalmi terjeszkedésének ideje. Az állami papírfelhasználást növelő intézkedéseik a papíripar és -kereskedelem fej-

lődését eredményezték az egész birodalomban. A 17. század 33 magyar papírmalmához képest a 18. században 108, majd ezt követően a 19. század elején már 125 papírmalom működött a történelmi Magyarország területén.

A címer vízjelként való használatának gyakorlata külföldi példák nyomán terjedt el fokozatosan az országban. Európában sokfelé az udvari és egyéb közigazgatási célra készített, jó minőségű, finomabb papírokat város-, tartomány- és országcímerek stilizált vízjelével különböztették meg. A címer, mint egyértelmű, széles körben ismert szimbólum így egy idő után a papírban *minőségjelző-vízjelként* kezdett működni. Az igényesebb hivatali felhasználók Magyarországon is a címeres vízjelű papírokat keresték elsősorban, ezért a kül- és belföldi papírkészítők egyaránt a koronás magyar címerrel kezdték ellátni a finomabb, kis és nagy kancelláriai papírjaikat.

A címer gyakran szerepel önálló vízjelelemként, de előfordul más minőségjelző szimbólumokkal, például *Anjou-liliommal*, *postakürtös* emblémával, a malom vagy a papírkészítőmester teljes nevének *szöveg-vízjelével*, illetve a név kezdőbetűiből álló *monogram-vízjelével* együtt is.

A vizsgált időszakból fennmaradt okiratok, szerződések, hivatalos és magánlevelek vízjeles papírjai között – takarékosági okok miatt – sok a fél ív, illetve a szabálytalan méretűre vágott vagy egészen kisméretű, töredék ív. Emiatt az ezekben található vízjelek azonosítása néha nehézségekbe ütközik. A koronás magyar címet ábrázoló vízjeleket a formakészítők (a papírkészítéshez használt vízjelszita előállítói) a szita valamelyik ívfelének közepén, általában a bal oldali ívfél (bal konc) közepén helyezték el, önállóan, többnyire szöveg- és monogram-vízjel nélkül. A malomra vagy a

papírkészítőmesterre utaló vízjelrészt a jobb ívfél (jobb konc) közepére szerelték. A félbevágott íveknél a másik ívfélén lévő vízjel hiánya megnehezíti a papír készítőjének, illetve a készítés helyének pontos megállapítását. Ilyenkor a vízjelek formakészítési jellegzetességeinek aprólékos összehasonlítása elősegítheti a származás kiderítését, ha egyébként megfelelő számú és jól definiált összehasonlító anyag áll a kutató rendelkezésére. A magyar címer nem azonosított vízjelábrázolásainál azonban ez nem mindig vezet eredményre. Sajnos általános gyakorlat volt a Habsburg Birodalomban egymás címer-vízjelének a szolgai másolása (utánzása). Ez azt jelenti, hogy sok címernél a vízjeldrót hajlításából eredő, illetve a papírkészítési folyamat során keletkező csekély torzuláson kívül nincs jelentős eltérés sem a méret, sem a drótátmérő, sem a rajzolat vonatkozásában. A nagyon hasonló címer vízjelváltozatok számának növeléséhez hozzájárult még a papírmalmok tulajdonosainak, bérlőinek és alkalmazottainak gyakori változása, ami általában a vízjelszita megváltozását is maga után vonta.

A koronás magyar címet ábrázoló papírokból rekonstruált vízjelrajzok közül néhányat több vízjel-kutató publikált vízjelgyűjteményében (Eineder, 1960²; Varga, 1970), illetve könyvében (Bogdán, 1963³) vagy cikkében (Bogdán, 1957⁴; Koncz, 1989⁵) is fellelhetünk. Összegző jellegű mű a címeres vízjelváltozatokról eddig nem készült.

A kor egyik jeles vízjelkutatója és szakírója az osztrák Georg Eineder. A vízjelgyűjteményében közölt sok ezer vízjelrajz-rekonstrukció között a koronás magyar címer vízjelváltozatainak száma csak 52. Ebből 1 sziléziai, 11 morva, 13 cseh, 11 alsó-ausztriai, 12 minden tekintetben bizonytalan eredetű, keltezés nélküli, és csupán 4 magyar papírmalom terméke.

Eineder adatai szerint az érintett országokban működő papírmalmok száma ekkoriban:

Sziléziában:	25
Morvaországban:	51
Csehországban:	185
Alsó-Ausztriában:	34
Magyarországon:	73.

Ez összesen 368 papírmalom. A külhoni malmok száma tehát 295. Ebből az azonosítható, hogy a teljes vagy töredék címeres vízjelet tartalmazó papírok tanúsága szerint mintegy 40 malom biztosan használta a koronás magyar címet. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy feltehetően a jelenleg ismeretlen eredetű változatok jó része szintén nem magyar készítő-

sú volt, akkor ez a szám meghaladhatja az 50-et is. Papírkereskedelmi szempontból ezzel állt szemben a jelzett 73 magyar papírmalom, amelyek közül azonban technikai és egyéb hiányosságok miatt kevesebb mint 15 volt képes olyan minőségű és árú papírt készíteni, amelyet címeres vízjellel érdemes volt ellátni. Ezek az adatok sajnálatos módon a külföldi – kétségtelenül fejlettebb technikai színvonalú – malmok túlsúlyát mutatják, ami mintegy 200 éven át rá is nyomta bélyegét a magyar papíriparra. A címeres vízjelhasználat terén a magyar papírmalmok közül számottevő szerepet játszott IGLÓ (Iglau), ROCHFALVA (Rozsfalva), KÖRMÖC 1., KÖRMÖC 2. (Kremnitz), ROZSNYÓ (Rosnyó, Rosenau), (Seletz, Selec) és OCHTINA (Martonháza), valamint egy papírkereskedő – akinek saját papírmalma ugyan nem, de saját magyar címeres vízjele volt –, a budai Capellner János (szöveg-vízjele szerint Joh. Kapelner).

Varga Nándor Lajos vízjelgyűjteményében további 30 címeres vízjel, míg Bogdán István könyvében 7, Koncz Pál írásában pedig 16 koronás magyar címeres vízjelváltozat található.

Többéves kutatómunkával újabb 67 címeres vízjelet gyűjtöttem össze, amelyekből most a legjellegzetesebb 34 példányt adom közre. Az anyag két forrásból származik. Részben Bedő József úr papírrégiség-gyűjteményében található papírokból – ezúton is köszönet érte – részben saját vízjelgyűjteményem iratanyagából.

Az eddig ismert és rekonstruált koronás magyar címer-vízjelváltozatok száma így összesen eléri a 172 darabot. Természetesen ennél biztosan jóval több létezik valójában, és a későbbiekben nyilván tovább fog majd nőni a számuk. Az összesített adatok is azt támasztják alá, amit a korabeli kereskedelmi kimutatások is hűen tükröznek, hogy ez idő tájt a különböző szintű hivatalos magyar szervek papírvásárlásaiknál általában a magyar papírmalmoknál sokkal jobb minőségű terméket előállító cseh, morva és osztrák malmokat részesítették előnyben a hazaiakkal szemben. Ez az oka annak, hogy az ismert 172 koronás magyar címer-vízjelváltozat közül mindössze 62 féle a magyar készítésű, míg 110 féle különböző külföldi papírmalmokból származik.

Az általam rekonstruált és megrajzolt címer-vízjeleket kronológiai sorrendben ismertetem. A feltüntetett dátum itt nem a papír készítésének, hanem a papír kiállításának, keltezésének időpontját jelzi. A kor ismert papírfelhasználási szokásaiból eredően azon-

ban ez a két dátum általában nem esik messze egymástól. A hivatalos szervek által kiállított iratok esetében ez 1–3 évet jelent, míg egyéb iratoknál és magánleveleknél a készítés és a tényleges felhasználás között eltelt idő mintegy 1–5 évre tehető.

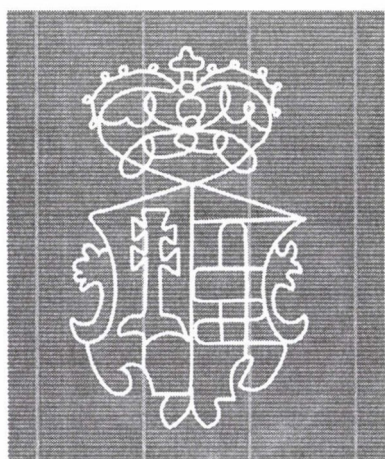
Azoknál a vízjeleknél, ahol valamelyik adat ismeretlen, azt (?) vagy (–) jel jelzi. A vízjelleírás sorrendje a következő: első a vízjel *gyűjteményi sorszáma*, ezt követi a *kiállítás éve, helye, a papírféleség neve, a malom*, a pkm = *papírkészítő-mester* neve, az ívre vonatkozó adatok, a *vízjel helyzete, befoglaló mérete* (a köré rajzolható érintő-téglalap mérete mm-ben) és a *vízjel nézete* (hogyan a vízjelrajz a papír átnézetének melyik irányából lett elkészítve: a *vízjelfogás* oldala felől [ahol a szita a papírpéppel érintkezik] vagy – a papír ellenkező – *nem a vízjelfogás* oldala felől).

Ezek a címer-vízjelek meglehetősen nagy méretűek, ezért helytakarékosság miatt minden vízjelet 50%-os kicsinyítésben ábrázoltam (eredeti méretük a címer befoglaló méretéből egyértelműen kiderül).

Az itt közölt címer-vízjelek mind méretben, mind formai-rajzi alkotórészeit tekintve eltérnek a korábban említett vízjelgyűjteményekben látható változatoktól.

A koronás magyar címer-vízjelváltozatok ismertetése

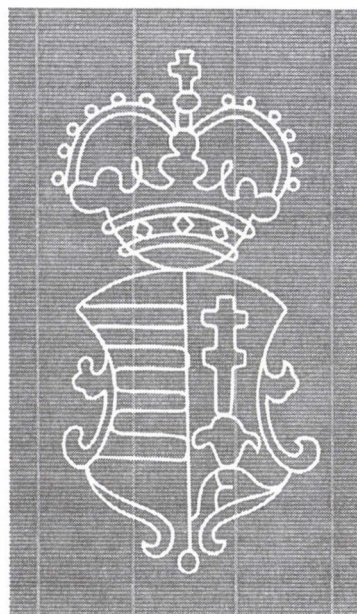
1.) Nr. 942: **1729** (–). Latin nyelvű levél vízjele. Malom: nem azonosított, pkm: K. T. Teljes ív. Helyzete: bal ívfélen fordított állású címer, jobb ívfélen egyenes állású K.T., kalligrafikus vízjel-monogram. A címer befoglaló mérete: 107×65 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

1.) Nr. 942: 1729

2.) Nr. 655: **1735** (Pozsony). Latin nyelvű szerződés vízjele. Malom: KÖRMÖC 2. (Magyarország), pkm: (?). Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén egyenes állású címer. Befoglaló mérete: 152×76 mm. Nézete: a vízjelfogás felől.

3.) Nr. 687: **1769** (Jászkisér). Magyar nyelvű bolt árenda vízjele. Malom: ALTENBERG-IGLAU (Morvaország), pkm: Joseph Heller. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén fordított állású címer, a jobb ívfélen egyenes állású szöveg-vízjel: I Heller. A címer befoglaló mérete: 147×72 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

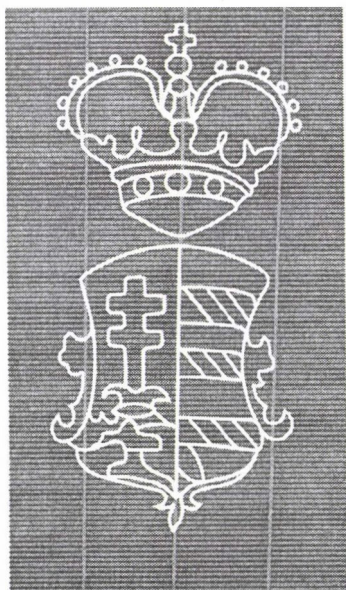
2.) Nr. 655: 1735

4.) Nr. 689: **1770** (Jászkisér). Magyar nyelvű építési szerződés vízjele. Malom: nem azonosított, pkm: (?). Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén egyenes állású címer. Befoglaló mérete: 118×63 mm. Nézete: a vízjelfogás felől.

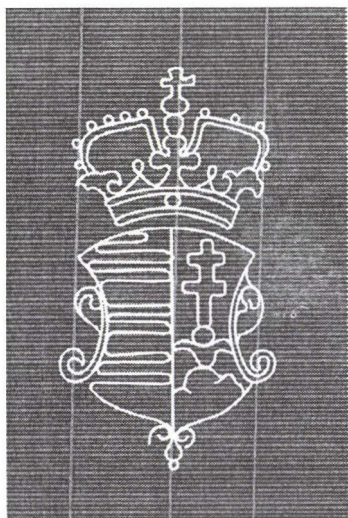
5.) Nr. 707: **1776** (Jászapáthy). Magyar nyelvű bolt árenda vízjele. Malom: nem azonosított, Capellner János budai papírkereskedő vízjele (Magyarország), pkm: (?). Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén fordított állású címer, a jobb ívfél közepén JOH-KAPELNER szöveg-vízjel. A címer befoglaló mérete: 120×64 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

6.) Nr. 722: **1783** (Pesth). Latin nyelvű okirat vízjele. Malom: ALTENBERG-IGLAU (Morvaország), pkm: Joseph Heller. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén fordított állású címer, a jobb ívfél közepén I

HELLER szöveg-vízjel. A címer befoglaló mérete: 147×73 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

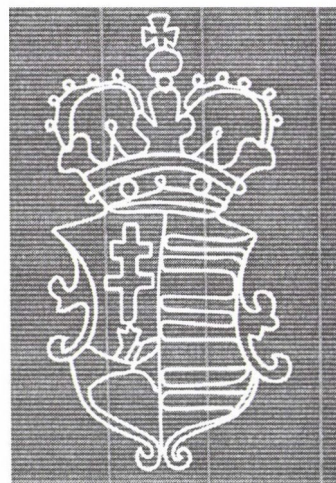

3.) Nr. 687: 1769

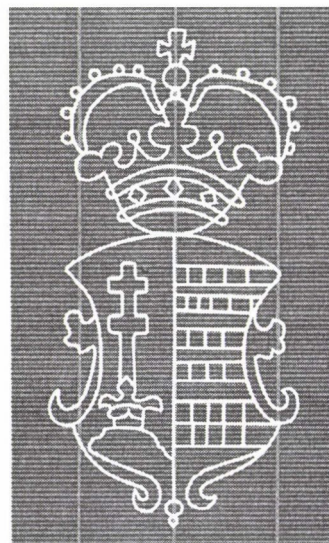

4.) Nr. 689: 1770

7.) Nr. 732: **1785** (Jászberény). Magyar nyelvű bolt árenda vízjele. Malom: ALTENBERG-IGLAU (Morvaország), pkm: Joseph Heller. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén fordított állású címer. A címer befoglaló mérete: 143×65 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

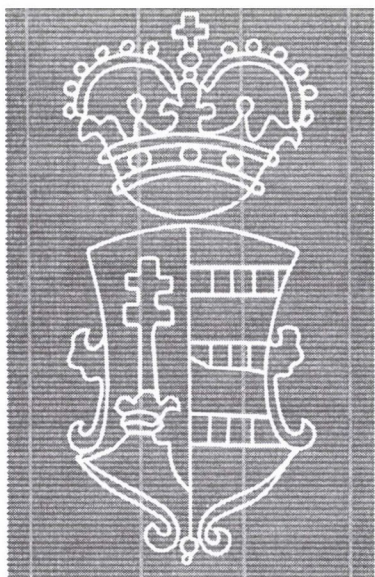
5.) Nr. 707: 1776

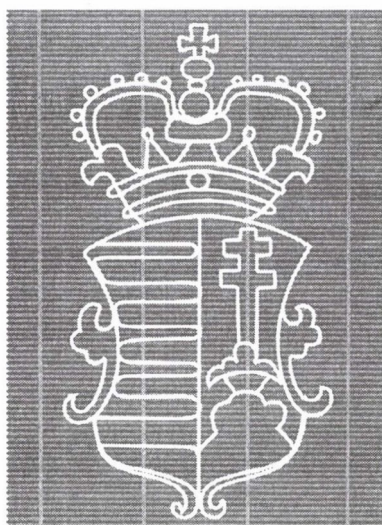
6.) Nr. 722: 1783

8.) Nr. 925: **1788** (Szentgörgény). Latin nyelvű névlista vízjele. Malom: EIBENSCHITZ (ZNAIM) (Morvaország), pkm: J. Georg Hollub. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén egyenes állású címer, a jobb ívfélén: J. G. H. monogram-vízjel. A címer befoglaló mérete: 132×72 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

9.) Nr. 3001: **1788** (-). Latin nyelvű okirat vízjele. Malom: IGLÓ (Magyarország), pkm: I. G. Appeltauer. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén egyenes állású címer, a jobb ívfélén I. G. Appeltauer szöveg-vízjel. A címer befoglaló mérete: 146×69 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

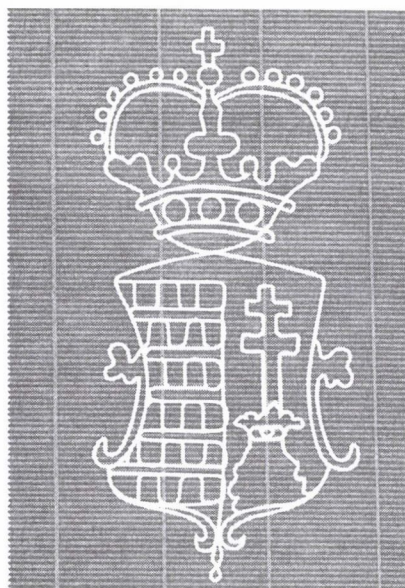
7.) Nr. 732: 1785

8.) Nr. 925: 1788

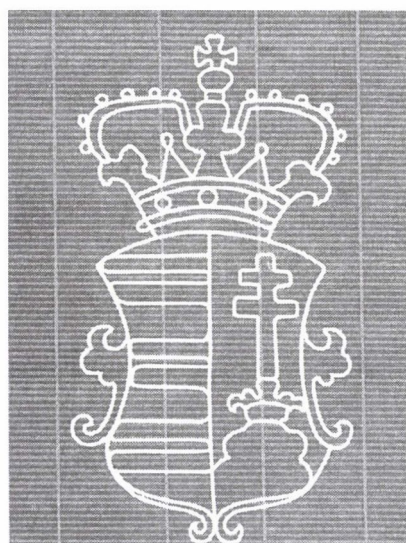
10.) Nr. 795: **1793** (Jászkesér). Magyar nyelvű szerződés vízjele. Malom: nem azonosított, pkm: (?). Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén TAI monogram-vízjel, a jobb ívfél közepén egyenes állású címer. A címer befoglaló mérete: 134×72 mm. Nézete: a vízjelfogás felől.

11.) Nr. 789: **1793** (Jászkesér). Magyar nyelvű szerződés vízjele. Malom: nem azonosított, pkm: (?). Fél ív. Helyzete: a fél ív közepén fordított állású címer. Befoglaló mérete: 133×71 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

9.) Nr. 3001: 1788

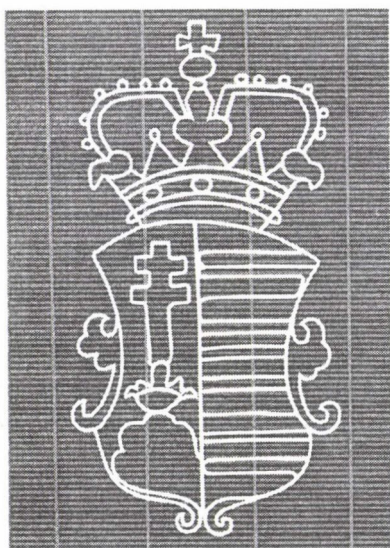
12.) Nr. 804: **1795** (Jászkesér). Záloglevél vízjele. Malom: LEIBEN (Alsó-Ausztria), pkm: Josef Langer. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén fordított állású címer, a jobb ívfélben: I. LANGER szöveg-vízjel. A címer befoglaló mérete: 138×70 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

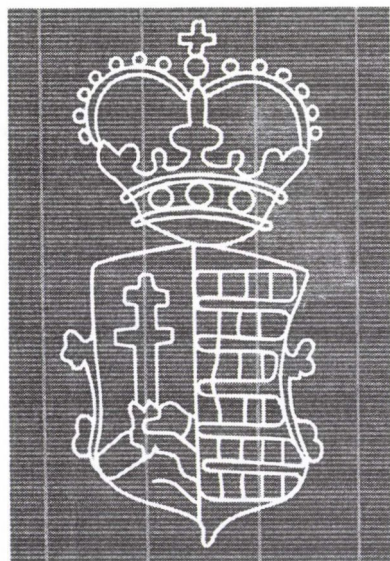
10.) Nr. 795: 1793

13.) Nr. 811: **1796** (Jászkesér). Magyar nyelvű feljegyzés vízjele. Malom: KOTTENSCHLOSS (Csehország), pkm: Johann Georg Fürth. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén fordított állású címer, a jobb ívfélben: KOTTENSCHLOSS szöveg-vízjel. A címer befoglaló mérete: 138×70 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

zete: a bal ívfél közepén egyenes állású címer, a jobb ívfél közepén körvonallal körülzárt Anjou-liliom, alatta KÓTEN-SCHLOS szöveg-vízzel. A címer befoglaló mérete: 144×70 mm. Nézete: a vízjelfogás felől.

11.) Nr. 789: 1793

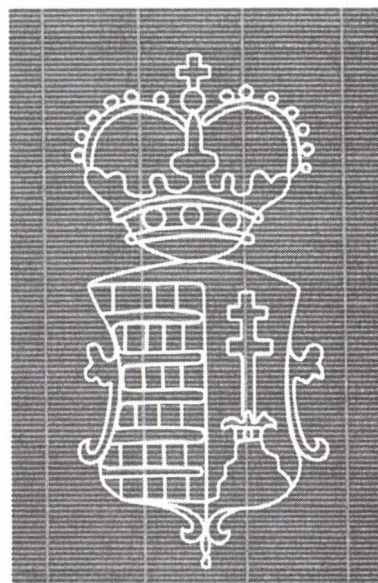

12.) Nr. 804: 1795

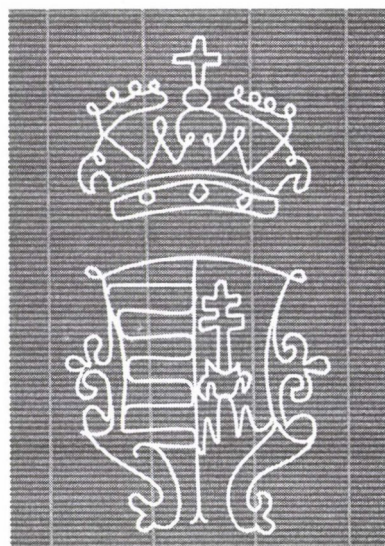
14.) Nr. 817: 1806 (Jászkisér). Kihallgatási jegyzőkönyv vízjele. Malom: ROCHFALVA (Magyarország), pkm: Martinyi András. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfélben A M monogram-vízzel, a jobb ívfél közepén egyenes állású címer. A címer befoglaló mérete: 137×72 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

15.) Nr. 931: 1807 (Pesth). Magánlevél vízjele. Malom: nem azonosított, pkm: (?). Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén egyenes állású címer. A címer befoglaló mérete: 138×82 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

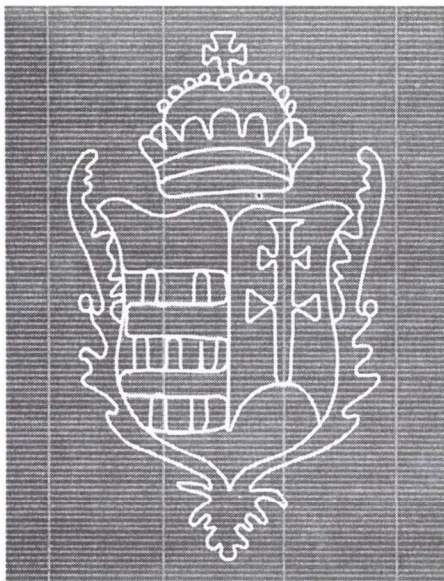
16.) Nr. 1810: 1810 (?). Üres levélpapír vízjele. Malom: OCHTINA (Magyarország), pkm: Gyürky Dávid. Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén egyenes állású címer, alatta D G monogram-vízzel. A címer befoglaló mérete: 170×80 mm. Nézete: a vízjelfogás felől.

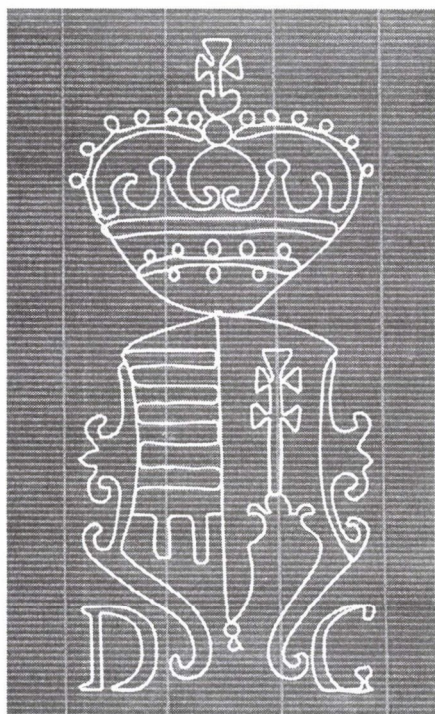
13.) Nr. 811: 1796

14.) Nr. 817: 1806

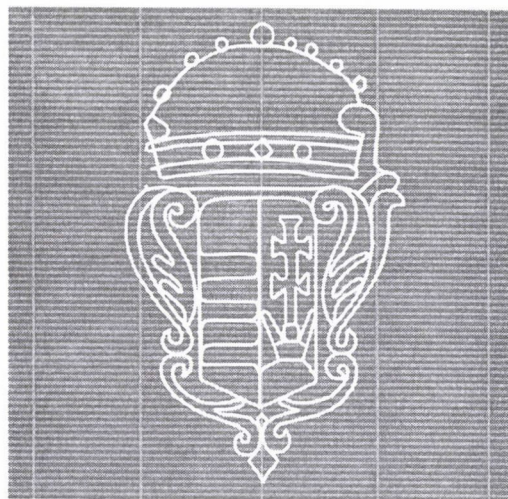

15.) Nr. 931: 1807

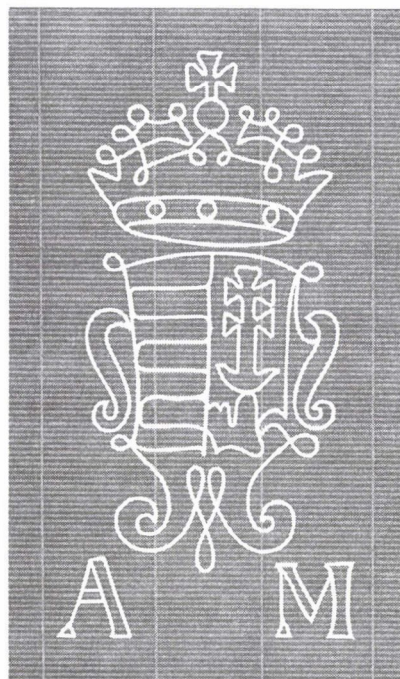

16.) Nr. 1810: 1810

17.) Nr. 910: **1817** (Felső-Szeli). Német nyelvű okirat vízjele. Malom: nem azonosított, pkm: (?). Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén egyenes állású, tetején sérült címer. Befoglaló mérete: 120×72 mm. Nézete: a vízjelfogás felől.

17.) Nr. 910: 1817

18.) Nr. 927: 1818

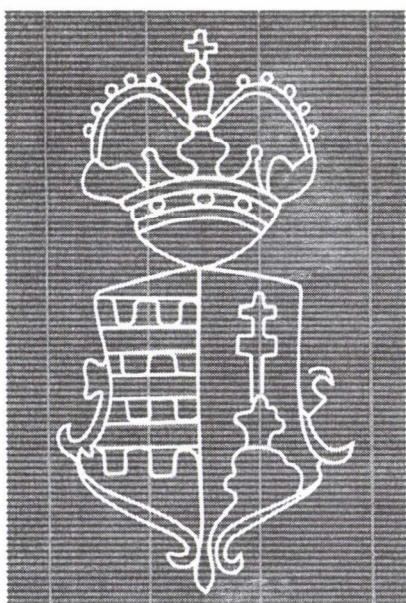
18.) Nr. 927: **1818** (Sárospatak). Latin nyelvű okirat vízjele. Malom: ROCHFALVA (Magyarország), pkm: Martinyi András. Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén egyenes állású címer, alatta A M monogram-vízjel. A címer befoglaló mérete: 137×68 mm. Nézete: a vízjelfogás felől.

19.) Nr. 830: **1819** (?). Latin nyelvű okirat vízjele. Malom: KREMNITZ = KÖRMÖC 1. (Magyaror-

szág), pkm: (?). Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén fordított állású címer, felette a bal sarokban LEK (elvágtott szövegtöredék), alatta KREMnitz felirat, a jobb sarokban S (elvágtott szövegtöredék). A címer befoglaló mérete: 103×65 mm. Nézete: a vízjelfogás felől.

19.) Nr. 830: 1819

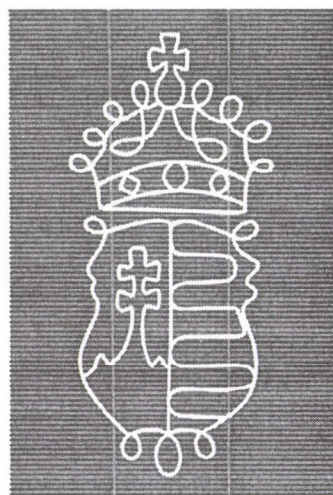
20.) Nr. 937: 1825

20.) Nr. 937: **1825** (Győr). Oklevélmásolat vízjele. Malom: KLEIN NEUSIEDL (Alsó-Ausztria), pkm: Pachner von Eggensdorf. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén PvE monogram-vízjel, a jobb ívfél kö-

zepén egyenes állású címer. A címer befoglaló mérete: 150×78 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

21.) Nr. 854: **1827** (Félegyháza). Magánlevél vízjele. Malom: ROZSNYÓ (Magyarország), pkm: Son-tag A. Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén fordított állású címer, tőle jobbra, a lap szélének közelében S A monogram-vízjel. A címer befoglaló mérete: 120×56 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

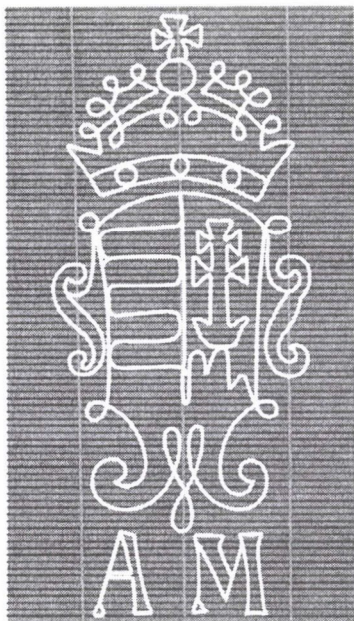
22.) Nr. 864: **1830** (Pest). Latin nyelvű okirat vízjele. Malom: nem azonosított, pkm: (?). Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén egyenes állású címer. Befoglaló mérete: 127×75 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

21.) Nr. 854: 1827

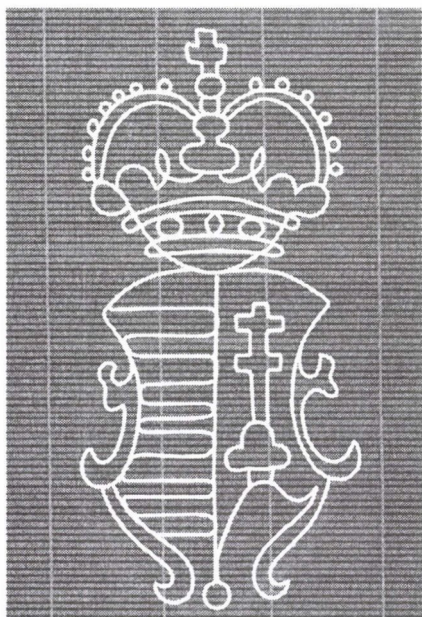

22.) Nr. 864: 1830

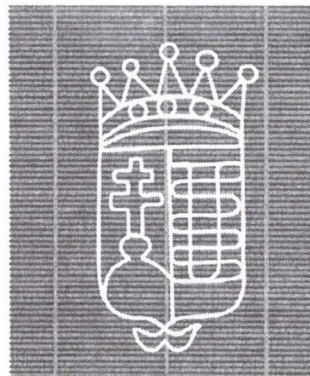
23.) Nr. 866: 1831

23.) Nr. 866: **1831** (Jászkisér). A 3. szárazmalom építési szerződésének vízjele. Malom: ROCHFALVA (Magyarország), pkm: Martinyi András. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén egyenes állású címer, alatta A M monogram-vízjel, a jobb ívfél közepén ROCHFALVAE szöveg-vízjel. A címer befoglaló mérete: 138×68 mm. Nézete: a vízjelfogás felől.

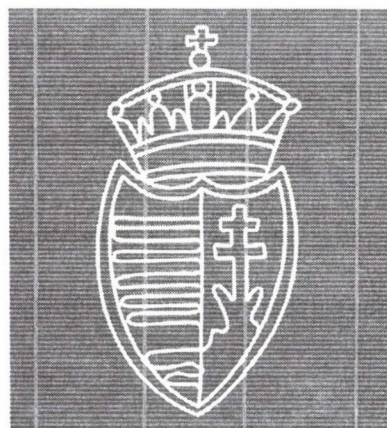
24.) Nr. 869: 1831

24.) Nr. 869: **1831** (Paks). Magyar nyelvű haszonbérleti szerződés vízjele. Malom: KÖRMÖC 2. (Magyarország), pkm: Novotny János. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén egyenes állású címer, a jobb ívfél közepén I N monogram-vízjel. A címer befoglaló mérete: 155×75 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

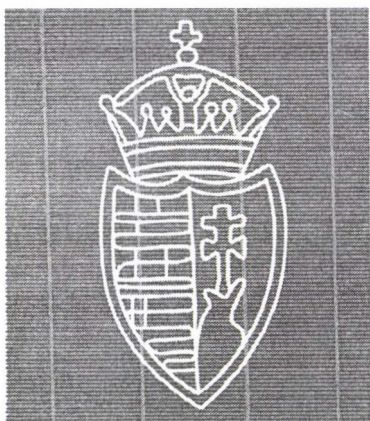
25.) Nr. 917: 1833

25.) Nr. 917: **1833** (Kecskemét). Halas város kaszsaösszesítési iratának vízjele. Malom: KOTTENSCHLOSS (Csehország), pkm: I. G. Foertsch. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén Anjou-liliom, alatta KÓN:SCHLOS, a jobb ívfél közepén fordított állású címer. A címer befoglaló mérete: 83×44 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

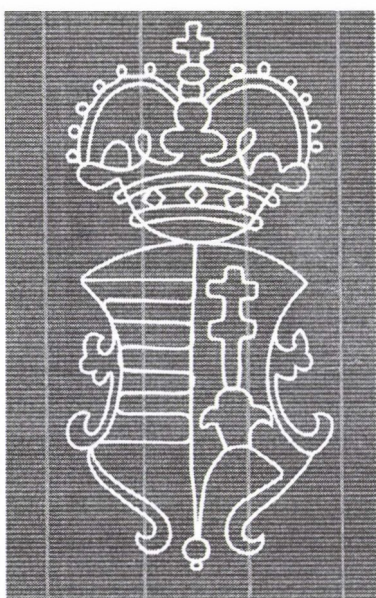
26.) Nr. 929: 1834

26.) Nr. 929: **1834** (Pesth). Latin és magyar nyelvű egyházi levél vízjele. Malom: SZELEC (Magyarország), pkm: (?). Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén egyenes állású címer. Befoglaló mérete: 103×52 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

27.) Nr. 932: 1834

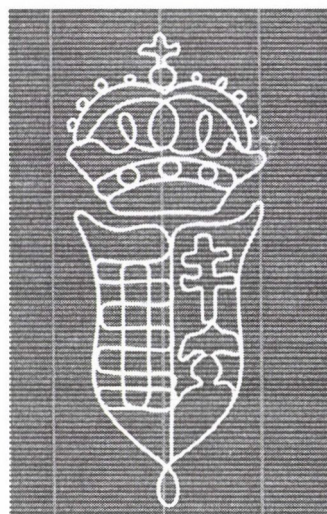
27.) Nr. 932: 1834 (-). Magánlevél vízjele. Malom: SZELEC (Magyarország), pkm: J. H. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén egyenes állású címer, a jobb ívfél közepén SELETZ szöveg-vízjel, alatta J H monogram-vízjel. A címer befoglaló mérete: 108×52 mm. Nézete: nem a vízjelfogás felől.

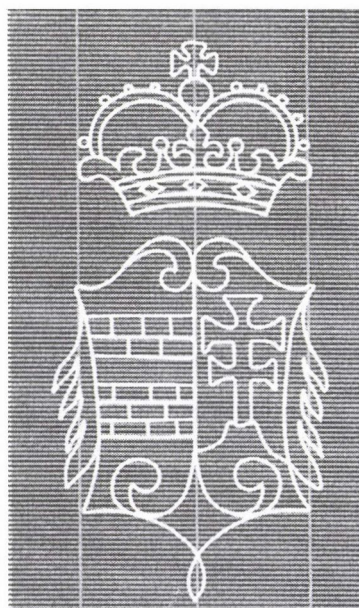
28.) Nr. 3005: 1835

28.) Nr. 3005: 1835 (Ipoly-Pászkok). Magyar nyelvű okirat vízjele. Malom: nem azonosított, pkm: L. T. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén egyenes állású címer, a jobb ívfél közepén L. T. monogram-vízjel. A címer befoglaló mérete: 152×75 mm. Nézete: a vízjelfogás felől.

29.) Nr. 880: 1836 (-). Akta fedélpapír vízjele. Malom: nem azonosított, pkm: (?). Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén egyenes állású címer. Befoglaló mérete: 125×51 mm. Nézete: a vízjelfogás felől.

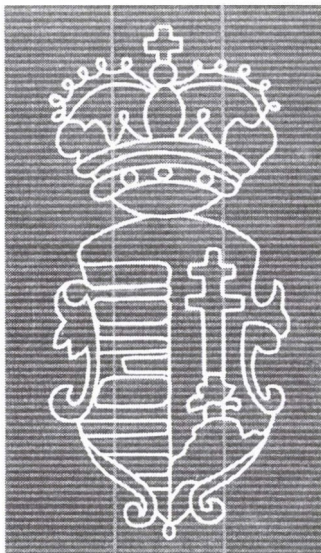

29.) Nr. 880: 1836

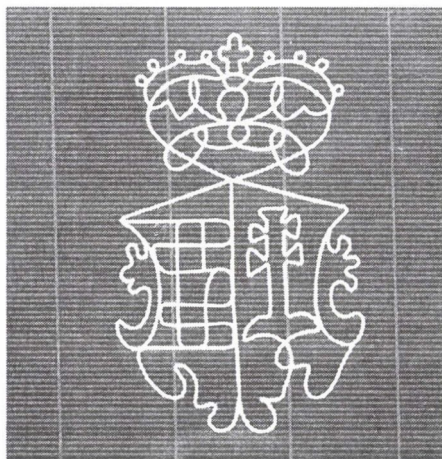
30.) Nr. 886: 1840

30.) Nr. 886: 1840 (Pest). Magyar nyelvű magánlevél vízjele. Malom: nem azonosított, pkm: (?). Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén egyenes állású címer. Befoglaló mérete: 146×70 mm. Nézete: a vízjelfogás felől.

31.) Nr. 935: 18(?)

31.) Nr. 935: 18(?) (Bugyi). Magyar nyelvű magánlevél vízjele. Malom: IGLŐ (Magyarország), pkm: A. R. Teljes ív. Helyzete: a bal ívfél közepén egyenes állású címer, a jobb ívfél közepén A R monogram-vízjel. A címer befoglaló mérete: 136×62 mm. Nézet: nem a vízjelfogás felől.

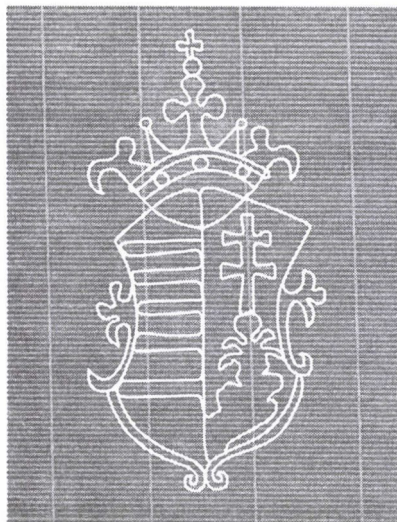

32.) Nr. 933: (?)

32.) Nr. 933: (?) (-). Latin nyelvű levél vízjele. Malom: nem azonosított, pkm: (?). Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén egyenes állású címer. Befoglaló mérete: 105×65 mm. Nézet: nem a vízjelfogás felől.

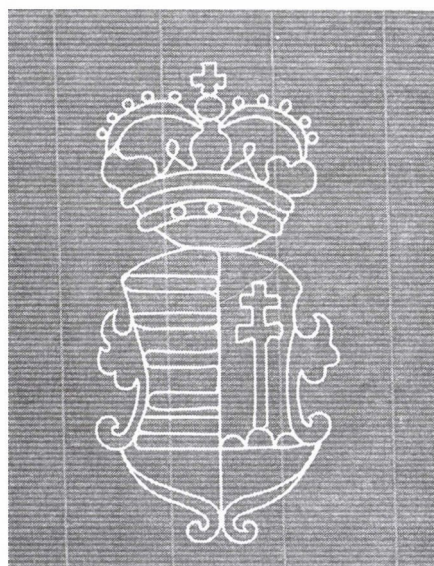
33.) Nr. 3002: (?) (-). Üres levélpapír vízjele. Malom: nem azonosított, pkm: (?). Fél ív. Helyzete: az

ívfél közepén egyenes állású címer. Befoglaló mérete: 122×60 mm. Nézet: a vízjelfogás felől.

33.) Nr. 3002: (?)

34.) Nr. 3003: (?) (-). Üres levélpapír vízjele. Malom: nem azonosított, pkm: (?). Fél ív. Helyzete: az ívfél közepén egyenes állású címer. Befoglaló mérete: 128×60 mm. Nézet: a vízjelfogás felől.

34.) Nr. 3003: (?)

JEGYZETEK

¹ *Varga Nándor Lajos*: Vízjegyek. Balassi Kiadó, Bp., 1970. A könyv 98. (1616), 230. (1668) és 296. (1691) számú vízjelrajza.

² *Georg Eineder*: The Ancient Paper-Mills of the Former Austro-Hungarian Empire and their Water-marks. The Paper Publications Society, Hilversum, 1960. 1–182.

³ *Bogdán István*: A magyarországi papíripar története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 1–485.

⁴ *Bogdán István*: XIX. századi vízjeleink. Papíripar, 1957.1–2-23–30.

⁵ *Koncz Pál*: A sólyi papírmalom (1790–1851). MTESZ Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület, Bp., 1989.15:1–56.

FELELET

A Turul 2002/3–4. számának 109. oldalán feltett kérdésre.

A képen látható személy alsóbb rangú, állami tisztviselői díszöltözetet („gálaöltözetet”) visel.

Pandula Attila

HIRTELEN MERÉNYLET VAGY SZERVEZETT ÖSSZEESKÜVÉS

(Újabb adatok Zách Felicián merényletéhez)

Zách Felicián 1330. április 17-én a királyi család ellen elkövetett merénylete történelmünk legismertebb eseményei közé tartozik, hiszen Felicián tettének rejtélye, az alakja köré fűződő kérdőjelek igen alkalmassá tették őt arra, hogy különböző népmondák, majd irodalmi alkotások főszereplője legyen. Történetét elsőként 1819-ben Kisfaludy Károly dolgozta fel,¹ majd nyomában – hogy csak a legismertebbeket említsük – Szigligeti Ede, Bajza Jenő, sőt Arany János is megörökítette alakját.² Ezekben az alkotásokban az volt a közös, hogy Zách Feliciánt a lánya megbecstelenítése miatt az elnyomó hatalom ellen fegyvert ragadó idős magyar főúrként ábrázolták. A történelmi tények azonban nem teljesen támasztják alá az irodalmi alkotások sugallta képet.

Botka Tivadar 1873-ban a Századok hasábjain megjelent cikke után³ Pór Antal volt az első, aki a kérdés tudományos igényű feldolgozására vállalkozott, és 1895-ben a Magyar Nemzet Története című többkötetes feldolgozásban a történelmi hagyományt és a krónikák adatait megvizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy Zách Klára mondájának nincs valóságalapja, Zách Felicián pedig valószínűleg egy beteges rohamában követte el tettét.⁴ Természetesen ez az új elmélet nem maradhatott válasz nélkül, 1899-ben Marczali Henrik Pór ellenében védelmébe vette a mondai hagyományt,⁵ amit Pór 1900-ban megjelent cikkében újra megcáfolt.⁶ 1905-ben Mátyás Flórián elsőként állította párhuzamba Zách Felicián és Bánk bán történetét, majd a merényletre vonatkozó fennmaradt oklevelek és az 1330-ban kiadott ítéletlevél vizsgálata után Pór Antal elméletét erősítette meg.⁷ A vitát azonban nem sikerült megnyugtatóan lezárni, és ehhez krónikáink két világháború közt megindult vizsgálata sem vitt közelebb, annak ellenére, hogy Domanovszky Sándor és Horváth János kutatásai bi-

zonyították, hogy 14. századi krónikakompozícióinkba későbbi betoldásként került bele – többek között – Zách Felicián története is.⁸ Kristó Gyula kiterjesztette a filológiai vizsgálatot a 14. századi oklevelekre, és Zách Felicián merénylete kapcsán bizonyította, hogy a korabeli oklevélírás nagy hatással volt történelmi irodalmunkra, hiszen a krónika egyes motívumait, szófordulatait az oklevelek narrációiból vette át.⁹ Zách Felicián merényletével legutóbb Almási Tibor foglalkozott az 1330. május 15-én kelt ítéletlevél elemzése és fordítása kapcsán, aki nem annyira a tett indító-okaira, hanem a tett megtorlásának súlyosságára hívta fel a figyelmet.¹⁰

A Zách-merénylet irodalma tehát igen tekintélyes, de amiért újra vizsgálat alá kell vennünk az 1330. április 17-én történt eseményeket az egy 1331. szeptember 29-én Károly király által kiadott oklevél, amely a Paláthy család levéltárában maradt fenn.¹¹ Noha az oklevélre Kubinyi Ferenc már 1887-ben, Hont megyei okmánytára publikálásakor felhívta a figyelmet,¹² mindeddig elkerülte a történészek figyelmét, és nem hozták összefüggésbe a Zách-perrel.¹³ A továbbiakban tehát ennek az oklevélnek alapján próbáljuk meg felvázolni a Paláthy család egyes tagjainak és Zách Felicián merényletének kapcsolatát.

A már ismert adatok szerint Zách Felicián a 12–13. század fordulóján már több ágra szakadt Zách nemzetség tagja volt, amelynek birtokai Nógrád, Heves és Gömör megyében terültek el. A birtokok középpontja valószínűleg a Nógrád megyei Záhtelke lehetett, ahonnan a nemzetség a nevét is kapta.¹⁴ Okleveleink közül igen kevésben találkozhatunk a Zách névvel, ennek valószínűleg az adja magyarázatát – Kubinyi Ferenc feltevése szerint –, hogy Felicián merénylete után mindenki, akinek tulajdonában a nemzetségre vonatkozó oklevél volt, igyekezett azt meg-

semmisíteni, nehogy ő is gyanúba keveredjen, illetve mivel 1330-ban az összes Zách-birtokot elkobozták, az ezekre vonatkozó oklevelek is elvesztették jogbiztosító erejüket, és semmissé váltak.¹⁵ A Zách név első említése egy 1227-ben kelt oklevélben olvasható, amikor a Záh nembeli Tordas fiai féktelenkedésük közepette megölték II. Endre udvari káplánját Nason, ezért őket Hartyán birtok elvesztésére ítélték. A birtokot egyébként később a család tagjai visszaváltották.¹⁶

Felicián szűkebb családjának első ismert tagja Jób pécsi püspök, Felicián nagybátyja. Az ő életéről viszonylag sokat tudunk, 1247-ben volt bácsi prépost, 1251-től két éven keresztül fehérvári prépost és királyi alkancellár, majd 1252-től valószínűleg élete végéig, azaz körülbelül 1282-ig pécsi püspök. Püspöksége alatt korlátot nem ismerve törekedett egyre nagyobb hatalom megszerzésére, sőt arra is kísérletet tett, hogy egyházát kivonja az esztergomi érsek joghatósága alól. Ezzel a tettevel már a pápai udvar figyelmét is felkeltette, és 1263-ban IV. Orbán pápa vizsgálatot indított Jób püspök ellen, majd kiközösítette őt.¹⁷

Jób püspök azonban mindezek ellenére hivatalában maradt, bár a következő évben, 1264-ben István, ifjabb király kegyét is elvesztette azzal, hogy az őrizetére bízott Ágas várat átengedte IV. Bélának. Később azonban V. István mégis megbocsátott, hiszen Jób püspök 1272-ben már a mosoni ispán címét viseli, majd a király halála után hatalmába keríti a győri várat és a püspökséget is. Erőszakos támadásainak és önkényének köszönhetően II. Ottokár cseh–osztrák uralkodó 1273-ban szinte ellenállás nélkül foglalhatta el Győr várát, sőt fogságba ejtette magát Jóbot is. A püspök azonban kiszabadulása után újra visszanyerte a király kegyeit: 1278 júniusa és októbere között a királyi kancellár és a Baranya megyei ispán tisztét töltötte be. A törtető, kegyetlen, de mégis gyorsan emelkedő püspök nevével 1275-ben is találkozunk, amikor pécsi püspökként elhalt fivére fiaival, Jóbbal és Feliciánnal osztozott egy birtokon.¹⁸ Ekkor, 1275-ben Felicián körülbelül tízéves lehetett.

Felicián életéről és pályafutásáról egyébként keveset tudunk. Egy 1301-ben kelt oklevél adata szerint Dráky Tamás, Nógrád megyei nemes fogott bírāja volt Pöstyénben.¹⁹ 1308-ban részt vett Gentilis bíboros, pápai nuncius és Csák Máté kékesi találkozóján, tehát Csák Máté vezető emberei közé tartozott.²⁰ A találkozó azonban nem hozott tartós eredményt, Károly Róbert és Csák Máté között a viszony egyre romlott, végül Csák Máté az egyházzal is nyíltan

szembeszállt. Az egyházi birtokok feldúlásának és kifosztásának egyik végrehajtója Zách Felicián volt, aki 1310-ben megtámadta a veszprémi egyházmegye birtokában lévő Pilis megyei Bajt. 1311-ben Csák Máté Fulcyanus nevezetű embere, akit a kutatók többsége – Kristó Gyula kivételével²¹ – Zách Feliciánnal azonosít, nagy pusztítást és rombolást vitt véghez az esztergomi érsek vágszerdahelyi birtokán.²² Ezekből az adatokból több történészünk azt a következtetést vonta le, hogy Csák Máté „bosszuló hadjáratának egyik legkézségesebb eszköze Záh Felicián volt, aki az esztergomi érsek jobbágyságait gyilkolta és nyomorgatta”.²³ Ugyanilyen következtetésre jutott a kissé más szemléletmódú Pór Antal is, aki szerint Felicián büszke és dőlyfős volt, sőt gyakran változott kegyetlen, őrjöngő bosszúállóvá.²⁴ Mindezek megfontolandó következtetések, de talán nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Felicián két említett tette nem annyira őt magát, sokkal inkább a történelmi időszakot jellemzi.

Aba Amádé Rozgonynál elsenvedett veresége Csák Máté hatalmi pozícióira is igen súlyos csapást mért, és nem egy híve átpártolt a király oldalára. 1315-ben Károly Róbert Zách Feliciánt is két társával együtt a saját oldalára akarta vonni, de ő ellenállt, így az uralkodó összes birtokát elkobozta, és Domonkos nádornak ajándékozta.²⁵ Három évvel később azután Feliciánt már a király emberei között találjuk, sőt elvett birtokainak is újra ő a tulajdonosa. 1321-ben meghalt Csák Máté, és néhány hónapon belül Trencsén és Nyitra megye is visszakerült a király tulajdonába. Csák Máté volt birtokaira Károly Róbert kipróbált, hű embereit állította vezetőül. Ekkor, 1325 körül már Felicián is ezek közé az emberek közé tartozott, noha az mindmáig rejtély, hogyan sikerült elnyernie a király bizalmát, de szabad bejárást kapott a királyi udvarba, lánya Erzsébet királyné udvarhölgye lett, Felicián pedig 1326 körül elnyerte a semptei várnagyi címet is. Ezt a tisztelet azonban nem sokáig viselte, mert 1328-ban már mást találunk itt. Wertner Mór feltevése szerint a merénylet egyik oka az volt, hogy ettől a tisztségétől megfosztotta őt a király.²⁶ Ezt az is alátámasztja, hogy az 1330-ban kelt ítélettel is ezt hozza fel a merénylet indítóokaként. Mindenesetre, ha ez igaz, felvetődik a kérdés, hogy miért várt Felicián két évet? Makkai László azzal magyarázza Felicián tettét, hogy fenyegetve érezte magát a királyi udvarban, félt, hogy a király őt is, mint a Csák Máté mellett kitartó familiárisokat, fej- és jószágvesztésre ítéli.²⁷ Ebből az következik, hogy Felicián előre megszervezte és kidolgozta a támadás részlete-

it, és ez megmagyarázná azt is, miért telt el két év a hivatalfosztás és a merénylet között. Vajon van-e más adat is, amely szervezett akcióra utal?

Mielőtt azonban erre a kérdésre válaszolnánk, meg kell ismerkednünk Zách Felicián idősebbik lányának, Sebének férjével Palásti Kopajjal és annak családjával. A Palásti családnak a Zách család birtokaihoz közel fekvő Hont megyében voltak birtokai, és valószínűleg ők is, mint a Záchok, a 13. század végén Csák Máté szolgálatában álltak.²⁸ Ők azonban a Záchoktól eltérően már felemelkedésüket is a Csákoknak köszönhetik, mivel 1288-ban Bors fia Péter és fiai Bors, Péter és Ravasz Csák Márk fiaitól Istvántól és Pétertől vették meg a Hont megyében lévő Palást birtokot, ahonnan később a család nevét kapta.²⁹ A birtokszerző Bors fia Péter testvére volt Bacsó, Kopaj és Lampert, ahogy egy 1327-ben kiadott oklevélből értesülünk.³⁰ Ez a Kopaj, ahogy ezt már a 19. század végén Kubinyi Ferenc bizonyította, azonos Zách Felicián vejével.³¹ Bors fiaival legközelebb 1331-ben találkozunk, amikor a már említett oklevélből kiderül, hogy Bors fiainak Paláston lévő birtokrészét Bessenyő Gergely kapja meg *„Bors fiainak elmondhatatlan hűtlensége miatt, mivel ők vérünk kiontásában, szeretett hitvesünk, a királyasszony kezének megcsonkításában, amelyet a Záh nembeli Záh fia Felicián, az ő átkozott emlékeztető rokonuk kígyómérgének sürgető gonoszságával, amelyről semmiféle kellemes dolgot nem tudunk elmondani, hajtott végre, ebben ők részt vettek, és mivel ahogy fentebb mondtuk, Borsnak ezen fiai közbüntény vádjában bűnösnek találtatnak, akasztófán haltak meg királyságunk prelátusainak és báróinak döntése alapján”*.³² Ebből az oklevélből nem derül ki, hogy Bors négy fia közül – Péter, Bacsó, Kopaj és Lampert – kiktől van szó, valószínűleg mind a négyről, de egy 1344. október 10-én kiadott oklevélből közelebbi adatokat is megtudunk. Ebben az oklevélben I. Lajos király a Bars megyében lévő Malonya birtokot Gyula fia Miklósnak, András herceg nevelőjének adományozza, mivel Zách Felicián támadásakor megvédte a királyi családot. Azt is említi az oklevél, hogy ez a birtok Bacsó és Kopajé volt, akik az említett Felicián közeli rokonai voltak (propinqua proximitate), és *„királyságunk prelátusai, bárói, nemesei és előkelői a fennmondott időben árulókká (infedele publicos) nyilvánították őket és birtokaik királyi kezeinkhez kerültek”*.³³ Az biztos tehát, hogy Bacsó és Kopaj részt vett a merényletben, tehát Zách Felicián nem egyedül követte el tettét, voltak szövetségesei. De elképzelhető, hogy Bacsót és Kopajt csak

azért ítélték el, mert rokonságban álltak Feliciánnal. Erre a feltevésre az ítéletlevél adja meg a választ.

Mint ismeretes Zách Feliciánt és fiát a merénylet helyszínén, rögtön a tett után kivégezték, azonban az ítéletet csak egy hónappal később, május 15-én hozta meg a királyi tanács. Bár az ítéletlevél csak Istvánffy Miklós 16. században készült másolatában maradt fenn, hitelességét többen, legutóbb Almási Tibor bizonyította.³⁴ Az ítélet szerint a Felicián nemzetségéhez tartozó embereket harmadízigen halállal büntették. Felicián nőtestvéreinek fiait és lányait, valamint saját lányainak gyermekeit szintén kivégezték. *„A nevezett Felicián leányait hitvesül vevőknek a testvérei és közeli rokonai kizáratván a királyi udvarból maradjanak meg békében a maguk tulajdonában büntetlenül, de a királyi udvarba belépni soha semmi szín alatt, még a királyi felség, avagy a bárók hívéül szegődve se merészeljenek. Ha azonban közülük valakit e förtelmes bűn cinkosának találnak rábizonyítván azt kétségbevonhatatlanul, bűnhődjék az is halálbüntetéssel, és fosztassék meg összes jószágától és minden birtokától”*.³⁵ Az ítéletlevél ezután felsorolja a harmadízen túli nemzetségtagok és Felicián lánytestvéreinek unokáira vonatkozó ítéletet, majd az ítéletlevél a következő passzussal zárul: *„Továbbá állapotra, nemre, rangra és életkorra tekintet nélkül mindazon személyekre is kiterjesztjük [ti. a nyomozást], hogy fővesztés büntetésével lakoljanak és veszítsék el a fentiek szerint összes birtokukat, akikről tényszerűen beigazolódik, hogy segítői, tanácsadói, előmozdítói, avagy bármilyen formában is részesei voltak az előadott kárhozatos merényletnek”*.³⁶ Mindebből tehát az következik, hogy a királyi tanács tagjai sem zárkoztak el attól a lehetőségtől, hogy Felicián tette szervezett merénylet volt, amelynek még további résztvevői is előkerülhetnek.

Az ítéletből az is kiderül, hogy Felicián vejeinek családtagjait csupán a királyi udvarból való száműzéssel büntették, semmiképpen sem fő- és jószágvesztéssel. Palásti Bacsónak tehát ezen a címen nem kellett volna meghalnia. Viszont megérdemelte a büntetést azért, mert a merénylet cinkosa volt, és – mint az ítéletlevél mondja – ezt kétségbevonhatatlanul rábizonyították. Ez is arra utal tehát, hogy Felicián tette nem magányos és nem hirtelen felindulásból elkövetett akció volt.

Van-e még nyom, ami arra utal, hogy szervezett összeesküvésről van szó? Érdekes megvizsgálnunk a Zách Feliciánra vonatkozó oklevelek szófordulatait is. Itt is elsődleges forrásunk az 1330. május 15-én kiadott ítéletlevél. Az ítéletlevél szövegéről már sokan

megállapították, hogy középkori okleveleink között egyedülálló retorikai alakzatokban való gazdagsága, bonyolult, összetett mondatai miatt. Éppen ezért viszonylag könnyen nyomon követhető, hogy az összes ezután keletkezett oklevél, amely Zách Felicián merényletét említi, az ítéletleveleiből kölcsönzi formuláit. A Feliciánra alkalmazott jelzők, mint például a „pokol kútjából előtörő vadállat”, „démonok követője” minden ilyen tárgyú oklevélben előfordulnak, sőt tettet az ítéletlevele szövegével azonos szavakkal írják le. Mégis ki kell emelnünk ezek közül az 1341. április 1-jén kelt oklevelet, amely Felicián cselekedetét a *conjuraret* igével jellemzi, amely egyértelműen összeesküvést jelent.³⁷

Amilyen könnyű nyomon követnünk az ítéletlevelel hatását a később kelt okleveleken, olyan nehéz meghatározni, milyen előzmények és milyen példák alapján készítették azt el a kancelláriában. Mivel formuláskönyvünk ebből az időszakból nem maradt fenn, és a később, valószínűleg Nagy Lajos király uralkodásának első éveiben készült formuláskönyvben³⁸ sem találunk példát ilyen típusú vagy ehhez hasonló oklevélre, csak elszórt szóösszetételekből és a retorikai alakzatok használatából tudunk következtetni néhány dologra, amelyek közül egyet érdemes megemlíteni. A Zách Feliciánra használt fenn említett szókapcsolatok, illetve állandó jelzője a „*nefanda praesumptionis*”, azaz „gonosz szándékú” az 1320-as években kiadott oklevelekben Csák Máté jelzői voltak, azaz egyértelműen a felfüggesztő, király ellen lázadó személyek toposzai.³⁹

Zách Felicián merényletének fentebbi vizsgálatánál szándékosan kimaradt a 14. századi krónikakompozíciónak, mint forrásnak a vizsgálata. A krónikába

ugyanis nemcsak történeti adatok, de szépirodalmi elemek is belekerültek, Zách Felicián esete pedig szimbolikus értelművé vált, ezért új értelmet kapott. A krónika írója egy ilyen cél érdekében némileg módosított a történeten, az egyik ilyen legszembetűnőbb változtatás, hogy a merénylet középpontjában nem a király, hanem a királyné áll. A krónikában és az oklevelekben leírt események közti eltérés tehát további kutatás tárgya lenne.

Bár eddig nincs tudomásunk róla, hogy Palásti Bors fiainak kivégzését továbbiak követték volna, és másokat is elítéltek volna a merényletben való részvételük miatt, a fentiek tükrében talán mégis érdemes lenne elgondolkodni azon, hogy Zách Felicián 1330. április 17-én Visegrádon miért fogott fegyvert uralkodójára. Lehet, hogy a becsületében sértett férfi lánya tisztességéért hirtelen felindulásában követte el tettét, lehet, hogy a valaha jobb napokat látott és magasabb pozíciókban lévő férfi mellőzöttsége miatt esztét vesztve rontott rá királyára, de az is lehet, és talán ez a legvalószínűbb, hogy hosszas tervezés és szervezés után, de igazán komoly elhatározás nélkül Csák Máté híveinek egy kis csoportja merényletet készített elő az uralkodó ellen, de az utolsó pillanatban végül csak Zách Felicián merte vállalni ennek kockázatát. Mivel az összeesküvés résztvevői természetes módon féltették életüket és vagyonukat, minden árulkodó nyomot eltüntettek, ezért kiletük valószínűleg már soha nem fog kiderülni, a Palásti család levéltárában lévő adat azonban némi támpontot nyújthat a merénylet valódi okának megismeréséhez.

Tóth Krisztina

JEGYZETEK

¹ Zách Klára. In: Kisfaludi Kisfaludy Károly minden munkái. (Szerk.: Schedel Ferenc.) 1. Pest, 1843. 323–370.

² Fogarasi Nagy Pál: Zách Klára. (1839); Kuthy Lajos: Első Károly és udvara. (1840); Vahot Imre: Zách nemzetség. (1841); Szigligeti Ede: Zách unokái. (1846); Bajza Jenő: Zách Felicián. (1861/62); Dezső Gyula: Zách Felicián. (1866); Arany János: Toldi szerelme. (1879).

³ Botka Tivadar: Adalékok a visegrádi merénylet történetéhez. *Századok*, 1873. 453–461. és Uő. Adalékok a visegrádi merénylet történetéhez. *Századok*, 1874. 229–247.

⁴ Pór Antal: Anjou ház és örökösei. Bp., 1895. 76–84. (A magyar nemzet története. 3. Szerk.: Szilágyi Sándor).

⁵ Marczali Henrik: Zách Felicián póre. *Budapesti Szemle*, 1899. 379–390.

⁶ Pór Antal: Zách Felicián póre. *Századok*, 1900. 1–9.

⁷ Mátyás Flórián: Népmondák és történeti adatok Zách Felicián peréről. *Századok*, 1905. 98–118. és Mátyás Flórián: Népmondák és történeti adatok Gertrúd királyné erőszakos haláláról. *Századok*, 1907. 873–886.

⁸ Domanovszky Sándor: A magyar királykrónika XIV. századi folytatása. In: Berzeviczy Albert Emlékkönyv. Bp., 1934. 21–34. és Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954. 255–268.

⁹ Kristó Gyula: Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatahoz. *Acta Universitatis Szegediensis de A. József nominatae. Acta Historica*, Tomus XXI. Szeged, 1966. 10–19.

¹⁰ Almási Tibor: Záh Felicián ítéletlevele. *Aetas* 2000/1–2. 191–197. (továbbiakban: Almási i. m.).

¹¹ Tóth Krisztina: A Palásthy család levéltára. 1256–1847. Esztergom, 2001. 82., 43. számú oklevél.

¹² Oklevelek Hontvármegyei magán-levéltárakból. Közzéteszi: Kubinyi Ferencz. Bp., 1887. (Magyar Történelmi Emlékek. II.) 103–105. 72. számú oklevél.

¹³ Nemrégiben Tóth Ildikó tollából megjelent egy igen érdekes és figyelemre méltó tanulmány a szóban forgó oklevélről. (Tóth Ildikó: Egy 1331. évi adománylevél margójára. [Adalékok a Záh Felicián-féle merénylet következményeihez.] *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus CXVII. Szeged, 2003. 75–82.), amely arra a következtetésre jut, hogy ez az oklevél nem bizonyítja a Palásti fiak bűnösségét, hiszen célja csak az elrettentés volt, és Palásti Bors fiait csak azért vádolták meg a merényletben való részvétellel, hogy ezzel példát statuáljanak. Állításait a cikk írója Liptó fia György 1331. évi oklevélben szereplő tiltakozására alapozza. Liptó fia György felléptének azonban volt előzménye, amely egy külön, már készülődésben lévő tanulmány tárgya. Az mindenesetre már most is megállapítható, hogy nem Lipót fia György lépett vissza hirtelen, és mondott le a szóban forgó birtokrészről, hanem ellentmondását ítélték semmisnek, amit Liptó fia György el is fogadott, tekintve, hogy néhány évvel korábban azt a birtokrészt Bors fiainak esküje alapján már egyszer elveszítette, tehát semmiféle joga nem volt rá. Ennek a „visszalépésnek” tehát semmi köze nincs a Zách-merényletnek, így a Palásti fiak ártatlanságát sem bizonyíthatja.

¹⁴ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp., 1900 (Reprint, 1995). 1053–1061.

¹⁵ Kubinyi Ferenc: A Záh és Zák nemzetségek. *Turul*, 1903. 12–29.

¹⁶ Árpádkori új okmánytár. 6. Szerk.: Wenzel Gusztáv. Pest, 1867. 445–447. (A továbbiakban: Wenzel).

¹⁷ Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae*. Tomus IV/3. Buda, 1829–1844. 168–175. (A továbbiakban: Fejér).

¹⁸ Wenzel, 12. 48–50., az oklevél átirata uo. 133–135.

¹⁹ Anjoukori okmánytár. I. Szerk.: Nagy Imre. Bp., 1881. 11. (A továbbiakban: AO).

²⁰ *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*. Series primus. Tomus secundus. Ed.: Pór Antal. Bp., 1885. 112–115.

²¹ Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp., 1973. 127.

²² Fejér, VIII/1. 465–468.

²³ Makkai László: Nógrád megye története 1848-ig. In: Nógrád megye műemlékei. 3. Szerk.: Genthon István. Bp., 1954. 35–83.; 45.

²⁴ Pór Antal: Anjou ház és örökösei. Bp., 1895. 76. (A magyar nemzet története. 3. Szerk.: Szilágyi Sándor).

²⁵ AO. 349. sz. 385.

²⁶ Wertner Mór: Kiadatlan oklevelek. Történelmi Tár, 1908. 395–398.

²⁷ Makkai László: Nógrád megye története 1848-ig. In: Nógrád megye műemlékei. 3. Szerk.: Genthon István. Bp., 1954. 35–83.; 45–46.

²⁸ Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp., 1973. 121.

²⁹ Tóth Krisztina: A Palásthy család levéltára. 1256–1847. Esztergom, 2001. 73., 14. számú oklevél.

³⁰ Tóth Krisztina: A Palásthy család levéltára. 1256–1847. Esztergom, 2001. 79., 34. számú oklevél.

³¹ Kubinyi Ferenc: Záh Feliczián mester veje Palásthy Kopaj. In: Századok, 1887. 2. sz. 210–216.

³² Oklevelek Hontvármegyei magán-levéltárakból. Közzéteszi: Kubinyi Ferencz. Bp., 1887. (Magyar Történelmi Emlékek. II.) 72. számú oklevél. 104. Az idézetet saját fordításomban közlöm. Az oklevél latin szövege a következő: „*infidelitates enormes ipsorum filiorum Bors, eo quod in cruentacionem sanguinis nostri, mutilacionemque manus domine regine consortis nostre carissime, per Felicianum, filium Zaah, de genere Zaah, proximum eorum dampnate memorie, urgente nequicia sue venositatis serpentine, de qua nullum commodum perhibetum reportasse, perpetratis, participes extiterunt et quia ut prediximus, ydem filius Bors in crimen publici latrociny reperti, suspensione patibuli occubuerunt habita deliberatione prelatorum et baronum regni nostri*”.

³³ AO. IV., 451., 272. sz.

³⁴ Az ítéletlevél kiadása: Kovachich, Martinus Georgius: *Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia usque ad hodiernum diem celebratorum*. I. Buda, 1798. 419–427.; Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. VIII/3. Buda, 1832. 419–427. Az ítéletlevél eredetiségének bizonyítása: Almási i. m. *Aetas* 2000/1–2. 191–197.

³⁵ Almási i. m. 196.

³⁶ Almási i. m. 197.

³⁷ Fejér VIII/4. 489–491. Az idézet a 490–491.: „*maxime quia infelix Felicianus, filius Zaah, de dicto genere Zaah [...] coniuraret*”.

³⁸ Kiadása: Kovachich, Martinus Georgius: *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim visitati*. Pest, 1799. 1–154.

³⁹ Néhány oklevél, amelyben Csák Máté említett jelzője megtalálható: AO. II. 99. 92. számú oklevél (1323. november 20.); AO. II. 152–153. 137. számú oklevél (1324. augusztus 11.); AO. II. 281. 260. számú oklevél (1327. május 21.).

HOZZÁSZÓLÁS

Még egyszer a „Váradi” Fekete családról

A Turul 2002/1–2. füzetében egy képekkel illusztrált genealógiai munka jelent meg Somogyi Gábor tollából, aki mint leányági leszármazott, úgy látszik megörökölte a férfiágon kihalt Fekete család – szerintem csodával határos módon fennmaradt – tekintélyes irattárát.¹ A tanulmány szövegéből és genealógiai tábláiból úgy vettem ki, hogy az irattár az eredeti címerlevélen és egy 1690-ben kelt, a címerszerző unokái közti vagyonmegosztási szerződésen kívül elsősorban a címerszerző István dédunokájának, szintén Istvánnak fia László birtokadományozásával veszi kezdetét. Erre abból is következtettem, hogy a címerszerzőnek sehol sincs feltüntetve közéleti szerepe, aki pedig több éven át viselte Debrecen város főbírói tisztét.² Vejenek, Dobozy Istvánnak ugyan meg van adva, de tévesen, hogy „derceni” főbíró, a valóságban ő is debreceni főbíró volt. A már említett osztályegység alapján a címerszerző unokái közül a két leány Debrecenben (azaz Bihar vármegyében) maradt, ahonnan főbíró nagyapjuk is elindult. Úgy gondoltam, hogy a Debrecen városi magisztrátus fennmaradt jegyzőkönyvei, Szűcs István, Zoltai Lajos és Nagybákay Antal (Édesapám) kutatásai alapján megpróbálom a „váradi” Fekete család debreceni tartózkodásának emlékeit felidézni.

Mindenekelőtt ejtsünk szót a „váradi” előnévről. Zoltai a „váradi” Fekete család eredetét így írja le: Első ismert őse Fekete István, aki a 16. század végén Erdélyből szakadt Váradra (dictus fuit Fekete István de Várad). Kétségtelen tehát, hogy innen telepedett Debrecenbe, ahol 1620-ban már szenátorrá választották.³ A „váradi” jelző tehát létezett, de nem mint nemesi előnév, csupán „dictus”, azaz annak mondott. Kempelen⁴ és Kőszeghi⁵, valamint Nagybákay Antal⁶ nyilván az ő hatásukra elfogadta a „váradi” előnevet. Amint a cikkből látjuk, a 18–19. század folyamán

használták is ezt okiratokban és anyakönyvekben is. A döntést végül is a belügyminisztérium hozta meg végérvényesen, amikor a kérelmező Fekete Pál nemességét igazolta a 28087/1929. sz. alatt, de „váradi” előnév nélkül, amiről a cikkíró is beszámol⁷.

Ezek után térjünk vissza a címerszerző Fekete Istvánra. Zoltai a Debrecenben 1564 és 1640 között lakott nemesek sorában említi azzal, hogy a főbíró 1620–1630 között élt ott (haláláig ott élt különben), Biharban több helység és portio tulajdonosa, aki a Cegléd utcán szerzett házat.⁸ Külön emlékezik meg a feleségéről, Székely Orsolyáról mint nemes asszonyról, Székely Gáspár leányáról 1609-ből⁹. A debreceni magisztrátus megmaradt jegyzőkönyveiben Fekete István 1621-ben, 1623-ban és 1625-ben szerepel, mint a 12 tagú szenátus tagja. 1627-ben egy Fekete János van a szenátorok között, de valószínűleg ez elírás, és csakis Fekete Istvánról lehet szó. Sajnos a magisztrátusi jegyzőkönyvek 1627 és 1638 között hiányoznak ugyan, de Zoltai megállapítása szerint 1632-ben főbíróvá választják; 1638-ban, 1640-ben és 1642-ben is főbíró.¹⁰

Sok minden található még Fekete István közéleti tevékenységéről Szűcs István nagy munkájában. Így Bethlen Gábor fejedelem 1625. szeptember 22-én Váradon kelt okmányában többek között Fekete István debreceni polgár közbenjárására megerősíti Debrecen város kiváltságait, amelyeket Zsigmond 1405-ben, Mátyás király 1458-ban, II. Ulászló 1505-ben, János király 1533-ban, Báthory Zsigmond 1593-ban, Bocskay István 1605-ben adott.¹¹ 1629-ben és 1639-ben Fekete István képviselte egy-egy polgártársával együtt Debrecen városát a gyulafehérvári erdélyi országgyűléseken. 1630. január 2-án Tóthfalusi Mihály polgártársával együtt részt vett Bethlen Gábor temetésén Gyulafehérvárott, mint Debrecen vá-

ros küldötte.¹² 1640. április 26-án az ő házában egy szűk helyen akkora tűz, hogy ennek következtében 302 ház és 14 szárazmalom hamvadt el a városban.¹³ 1640. szeptember 1-jén I. Rákóczi György „a szoboszlai Keczely Miklós hívtelensége miatt, annak Debrecen város kebelében levő elkobzott nemesi udvartelkét és házát 2000 ft lefizetése feltétel alatt debreceni bíró Fekete Istvánnak, s ezáltal Debrecen város közönségének adományozza”.¹⁴ Kismarjai Veszeli Pál debreceni református lelkész „Oktató és vigasztaló prédikációk” Debreczen 1641. c. munkáját saját ajánló sorai szerint „a nemes okos tanácsadással és ékesen szólással felékesített méltóságos férfiúnak debreceni Fekete István uramnak, ez nemes és tiszteltes republica egyik főoszlopának az ekklézsia pátrónusának ajánlott”¹⁵ 1642-ben pedig Fekete István főbíróságában és gondviselése alatt a „Veres torony” építették, hogy az 1636-ban I. Rákóczi György által a rakamazi hadjáratkor elfoglalt lövészerszámokból öntetett, 1637-ben Debrecen városának ajándékozott 50 mázsás harangot, az ún. Rákóczi-harangot ott elhelyezhessék. Ott is maradt 1802-ig, míg az akkori nagy tűzvészben leszakadva megsérült, de kijavítva, főleg rendkívüli alkalmakkor, a mai Nagytemplom nyugati tornyában ma is szól.¹⁶ Zoltai megemlékezik még róla a Turulban, miszerint 1643-ban Bornemissza Jánossal együtt ő képviselte Debrecen városát II. Rákóczi György és Báthory Zsófia lakodalmán. Fekete István 1645. augusztus 18-án halt meg.¹⁷

Leszármazottai közül a címerlevélben szereplő Miklós Zoltai és Nagybákay kutatásai alapján előbb debreceni szenátor, majd később abaúji táblabíró. Piac utcai emeletes házát, mely a tanácsház tőszomszédságában volt, Abaújba való távozása előtt 1668-ban eladta Debrecen városának. Így azon komplexum része lett, amin a mai városháza épült.¹⁸ Testvérei közül Helenáról, vagy magyarul Ilonáról a továbbiakban semmiféle adattal nem rendelkezünk. Lehet, hogy fiatalon meghalt. A harmadik testvér, Judit azonban kétszer is férjhez ment. Először lippai Balogh Péterné volt, majd ennek halála után ment kishúgát Dobozy István (1605–1673) debreceni főbíróhoz, annak második felesége lett (első felesége ns. Biczó Anna volt). Leányának, lippai Balogh Katának Komáromi Csipkés György református lelkész, tanár, bibliafordító volt a férje. Fiúk pedig kőji Komáromi Csipkés György debreceni kalmár, főbíró, Bihar vármegyei alispán, akinek debreceni lakásán készítette elő gróf Károlyi Sándor és gróf Pálffy Miklós a szatmári békét.¹⁹

Fekete Miklósnak négy gyermeke a cikkben részletesen közölt osztályos egyességben vált anyagilag külön 1690-ben.²⁰ A fiúk elhagyták Debrecen, a lányok maradtak. Így a lányokra térek rá. Mária a Várad eleste után Debrecenbe költözött váradi Baranyi György kalmár felesége lett, akinek testvére Baranyi Mihály debreceni főbíró és bihari alispán volt. Itt egy pillanatra meg kell álljunk, ugyanis e Baranyi Mihálynak Zoltai szerint második felesége Fekete Erzsébet volt, akit azonban sem ő, sem pedig a cikkíró nem tudott elhelyezni a „váradi” Fekete családfán. Lehet, hogy egy másik Fekete család sarja volt. Fekete Máriának és Baranyi Györgynek egyetlen fia született, Baranyi Miklós, Bihar vármegye alispánja, szeptemvir, aki a váradi mellé a micskei előnevet is megszerzte. Őreá később még visszatérek. Fekete Mária férje halála után újra férjhez ment túri Borbély András szenátorhoz.²¹

Fekete Krisztina is férjhez ment Debrecenben ns. Ungvári Sámuelhez, a Debreceni Nemes Kalmár társaság első gazdájához második asszonynak. Ungváriának első feleségétől, ns. Bonyhádi Erzsébettől már volt egy leánya, Ungvári Katalin, akit férjhez adtak Fekete Mária fiához, a már említett Baranyi Miklóshoz. Az apa, Ungvári Sámuel halála után (1705) a fiatal pár házassága rövidesen felbomlott, mégpedig botrányos módon. Baranyi Miklós ugyanis megvádolta és feljelentette házasságtörés címén várandós feleségét. Az asszonyt meghurcolták, el is ítélték, de a városi tanács nem hajtotta végre az ítéletet, hogy számalomból-e, vagy élt valami gyanúperrel, nem tudni. A gyermek megszületett, és Baranyi Miklós néven került be az anyakönyvbe 1706-ban. Az apa megtagadott minden közösséget előbbeni családjával, és újra megnősült 1707-ben. Az elhagyott asszony ezek után, hogy kisgyermekét felnevelhesse, hozzáment Gyarmati Mihály paplanosmesterhez, akiben a gyermek igazi rendes nevelőapát talált. Az édesanya többször fordult anyagi támogatásért a volt férjhez, de az mindig elutasította. Baranyi később katolizált is, hogy így újabb házasságát elismertesse, ami olyan jól sikerült, hogy kinevezték szeptemvirnek, és külön új adományt is kapott a királytól micskei előnévvel együtt. A fiú azonban felcseperedvén nem hagyta magát, és pert indított az apa ellen elismertetés és örökség címén. Ez a per évtizedekig tartott, és később már a pápa is beleszólt, mert az időközben elhunyt apa helyett a mostohatestvérek végül már oda fellebbeztek. A fiú, Baranyi Miklós minden fórumon pert nyert, de sajnos ezt már az édesanya sem érte meg. Kiderült,

hogy „Ungvári Kata és Nempcsovics János szeretkezésének meséjét két irigy asszony gonosz cselszövénye eszelte ki. A patikárius legény Ungvári Kata szolgájának a szeretője volt. Ezzel a cselédlánnyal játszott össze a gyűlölt fiatal menyecske megrontására Fekete Mária meg Fekete Krisztina.”²² Ennek a nagy botránynak történetét írta meg Jókai Mór az Egetvivő asszonyszív című ragyogó regényében.

Fekete Krisztinának Ungváritól volt még egy leánya, Mária és egy fia, Sámuel. De ez utóbbi valószínűleg fiatalon meghalt, mert semmilyen adattal nem rendelkezem róla. Ungvári Mária azonban kétszer is férjhez ment. Először szoboszlai Szabó György kalmár, majd eszenyi Eszenyi István kalmár volt a férje. Első házasságából született lánya, szoboszlai Szabó Éva felsőori Sze-

remley József debreceni nótárius, szenátor felesége lett²³.

Visszatérve a férfiághoz, a cikkíró által közölt Fekete Sámuelről kell még elmondanunk, hogy Abaúj vármegyébe, Szikszóra költözött. Fia, Zsigmond 1769-ben ottani lakos, és tanúként részt vesz az ominózus Baranyiperben. Zsigmondnak testvérei mind leányok: Borbála, Erzse, Anna és Mária, ahogyan ezt Zoltai 1902-ben, az akkor bessényei Széll Farkas birtokában levő Baranyi-Sinay-féle kéziratokból kiolvasta.²⁴

A „váradí” Fekete család a címerszerzőtől számított négy generációjának általam kiegészített leszármazási tábláját mellékletben hozom.

Nagybákay Antal Zelmos

JEGYZETEK

¹ Somogyi Gábor: A váradi Fekete család 1618. évi címeres nemes levele és genealógiája. In: Turul, 2002/1–2. 29–38.

² Zoltai Lajos: A váradi és micskei Baranyi család. In: Turul, 1902/4. (a továbbiakban: Zoltai i. m.) 173.

³ Uo.

⁴ Kempelen Béla: Magyar nemes családok. IV. Bp., 1912. 82.

⁵ Kőszegi Sándor: Nemes családok Pestvármegyében. Bp., 1899. 98.

⁶ Nagybákay Antal: Egy barokk kori debreceni főbíró élete. Szeremley Sámuel a nemes Kalmár Társaság tagja és családja. Debrecen, 1942. 53.

⁷ Gerő József: A m. kir. belügyminiszter által igazolt nemések. 1867–1937. Bp., 1938. 118.

⁸ Zoltai Lajos: Vidékiek beköltözése Debreczenbe 1564–1640 között. Debrecen, 1902. 21.

⁹ Uo. 22.

¹⁰ Zoltai Turul: 173. p.

¹¹ Szűcs István: Szabad királyi Debreczen város története. I. Debrecen, 1871. 259–260

¹² Uo. 275., 276., 297.

¹³ Uo. 300.

¹⁴ Uo. 302.

¹⁵ Uo. 299.

¹⁶ Uo. 292–293.

¹⁷ Zoltai i. m. 173.

¹⁸ Zoltai Lajos: A városháza 400 éves története. Debreceni Képes Kalendárium 1932. 17–81.

¹⁹ Nagybákay i. m. 53.

²⁰ Zoltai i. m. 1743.

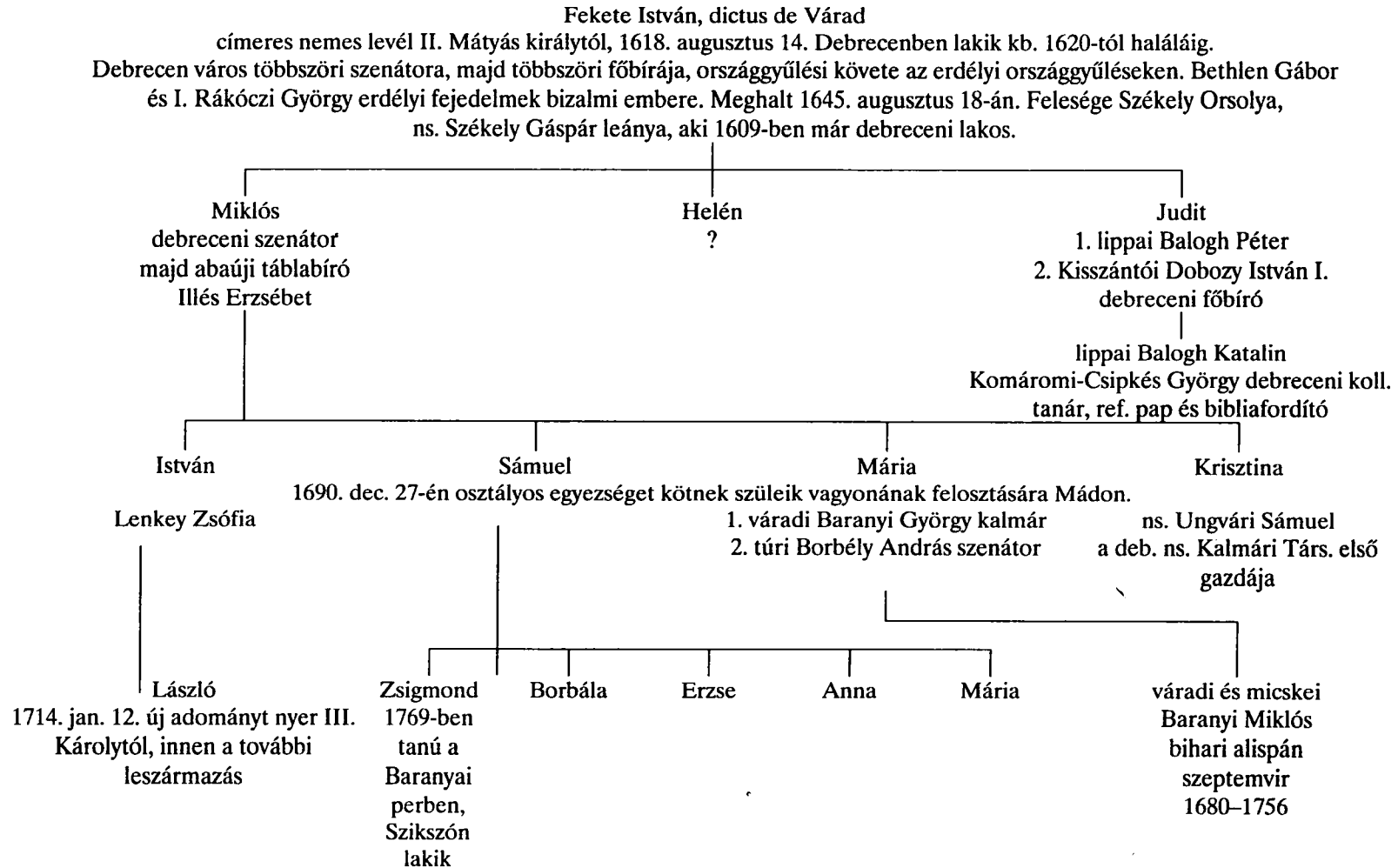
²¹ Nagybákay i. m.: 53.

²² Zoltai i. m. 174–175.

²³ Nagybákay i. m.: 53.

²⁴ Zoltai i. m. 173.

**A „VÁRADI” FEKETE CSALÁD CÍMERSZERZŐTŐL SZÁMÍTOTT
ELSŐ NÉGY GENERÁCIÓJÁNAK LESZÁRMAZÁSA.**

KÖNYVISMERTETÉS

TANULMÁNYOK SZAKÁLY FERENC EMLÉKÉRE

Szerkesztette: Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György

Bp., 2002. ISBN 963 508 372 6 ISSN 1587–4508. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 2.) 571 p.

A 20. század kiváló magyar történésze előtt 28 írásból álló tanulmánygyűjteménnyel hajtának fejet egykori munkatársai, barátai és nem utolsósorban tanítványai. 2002. október 28-án ünnepelte volna 60. születésnapját...

A kötet bevezetőjében *Kosáry Domokos* méltatja és tekinti át a fájdalmasan korán elhunyt történész pályafutását, szakmai jelentőségét, személyes barátságukat.

A kötetben szereplő tanulmányok a 13–18. századi történelem számos kérdését tárgyalják, új szempontokat vetnek fel, s már előljáróban leszögezhetjük, hogy a tanulmánykötet címével gyakran fogunk találkozni a különféle szakcikkekben, kötetekben. A dolgozatok ugyan különféle témákat dolgoznak fel, ám az a körülmény mégis összeköti őket, hogy Szakály Ferenc sokoldalú munkásságához kapcsolódnak. Az írások közül három foglalkozik kifejezetten a középpikkal.

Fodor Pál értekezése az oszmán birodalom születésének körülményeit veszi sorra a Nagyszeldzsuk Birodalom alapításától Oszmán vezér államszervező munkáján át a birodalom megszilárdulásáig. A viszonylag kis területből szilárd társadalmi támogatással rendelkező, önálló államot sikerült szervezni a 13. század végére. Oszmán vezér időben ismerte fel azt, hogy jó házassági politikával és kellően megválasztott diplomáciai kapcsolatokkal alapozhatja meg családjá tekintélyét és vezető szerepét.

E. Kovács Péter tanulmánya a Mátyás-kori Nápoly és Magyarország kapcsolatának elmélyülését eddig feltáratlan forrásanyag alapján vizsgálja. A pápai dip-

lomácia jelentős befolyást gyakorolt a magyar politikai életre. A Szentatya egyengette az uralkodók és Aragóniai Beatrix közti házasságkötést. Mátyás és Nápoly barátsága azonban kisebb hátrányokat is okozott a magyar uralkodónak (pl. Dzsem herceg ügyében).

A magyar művelődéstörténeti tanulmányok sorát gazdagítja *Kubinyi András* a főúri étkezési szokások elemzésével. Egy eddig kevésbé ismert 1521. évi számadáskönyv segítségével hívja fel a figyelmet arra a tényre, hogy tábori viszonyok közé kényszerülő főuraink a nehéz körülmények között sem nélkülözték naponta megszokott ételeiket, italaikat, s nem kellett változtatniuk szokásaikon, mindennapi kényelmükön és komfortérzetükön.

A török hódítás utáni gazdaság és kereskedelem lehetőségeit elemzi *Bessenyei József és Gecsényi Lajos* közleményei. A két tanulmány – a probléma más-más aspektusát elemezve – egymástól függetlenül mutat rá arra a fontos tényre, hogy a hadi események következtében a Délvidék lakossága Nyugat- és Felső Magyarországon keresett új életteret. A menekült-hullám, a török hódítás a korábbi városhálózat teljes átalakulását eredményezte, sőt egyes települések szerepének felértékelődését hozta magával. Kényszerűen új központok alakultak ki. Ez a helyzeti előny elősegítette, hogy a köztük és a délnémet városok közti korábbi kereskedelmi kapcsolatok erősödjének. Bécs például eme kapcsolatok révén tudta biztosítani folyamatos élelmiszerellátását. A térség teljes mértékben rá volt utalva a magyarországi terményekre, így az udvar különféle kölcsönökkel, új piaci lehetőségek

teremtésével, kedvező hitelekkel és kötelezvényekkel segítette a folyamatos árucserét és az értékesítést.

Az oszmán birodalom keleti határvidékét és a magyar végvidéket veti össze *Ágoston Gábor* írása. A hódítások megindulásakor az újonnan szerzett területeken csak fokozatosan nőtt meg a közigazgatás alapját képező szandzsákok száma, hiszen a török hatóság igyekezett fenntartani a korábbi helyi közigazgatást. Így a végvidéki terület csak lassan formálódott a törzsterület képére, azaz rugalmas igazgatási gyakorlat született meg. Az oszmán adminisztráció tehát a 16–17. században sikeresen teljesítette két fő feladatát, ti. a meghódított területek megtartását és az újabb hódítások katonai támogatását. A korábbi hatalmi elit pedig a határ másik oldaláról is eme körülmények között érvényesíteni tudta érdekeit.

Dávid Géza tanulmánya az oszmán közigazgatás legmagasabb vezetői kinevezésének személyi hátterét és beiktatásuk körülményeit járja körbe.

A hír- és információszerzéssel és a kémkedéssel kapcsolatos eddigi ismereteinket gazdagítja *Acs Pál* szultáni tolmácsokkal foglalkozó írása.

Hiller István stúdiuma a Habsburg Birodalom 17. századi diplomáciai eszközei közül az illegális és legális információszerzés lehetőségeit és jelentőségét elemzi. A szerző szerint a másodlagos és a nem legális informálódás a lehető leghatékonyabban egészítette ki a követségek ismereteit és jelentéseit, amelyekkel a politikai realitások talaján tudták tartani a magyarországi és a birodalmi érdekegyeztetést. Az illegális hírszerző diplomaták zöme tanult, és ártatlan-nak tűnő foglalkozást űző értelmiségi vagy nemes volt, akik társadalmi helyzetükből adódóan szinte teljesen feltűnésmentesen kérdezősködhettek.

A nyilvánosság vizsgálata képezi *G. Etényi Nóra* írásának tárgyát is. Az 1670-es évek magyarországi eseményeiről a Németországba jutó hírek a császári udvar propagandájához, Nádasdy Ferenc tevékenységéhez köthetők.

Fazekas István a horvátországi eredetű, ám a 16. században a Tiszántúlon birtokos Melith család két sarjának bécsi tanulóéveivel foglalkozik. Az írás több érdekes családtörténeti adatot is tartalmaz.

A hódoltsági adószedés gyökereit, a kettős adóztatás kialakulásának mikéntjét vizsgálja *Buza János* értekezése. A bizonytalan és mobil politikai határok a kivetett adó mértékének növekedését, akár három, illetve négyfelé történő megfizetését eredményezte. A szerző levéltári források segítségével igazolja azt, hogy az adózásnak marhaszám alapján történő elren-

delését már a Mohács előtti jogforrásokban is megtaláljuk, tehát nem valamiféle újszerű adószedésről van szó.

A török összeírók feljegyzéseit vizsgálva hívja fel a figyelmet *Hegyi Klára* tanulmánya arra, hogy a Balkán-félszigetről a Szerémség területére érkező délszláv lakosság számbavétele során a muszlim lakosságot is összeírták. A törökkori Bácsot vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy e település kedvező földrajzi helyzetéből adódóan, az ideérkező és már itt élő iparos és kereskedelmi réteg révén vált fontos szellemi és gazdasági központtá, azaz igazi balkáni-török várossá a felcsúszott Balkán területén.

R. Várkonyi Ágnes értekezése az 1664-ben megkötött vasvári béke következményeit, a Wesselényi-féle szervezkedés korábbi megítélését és a magyar politikai elit reagálását tekinti át. A szerző arra a következtetésre jut, hogy az összeesküvés az országegyesítés kísérlete volt. Az új helyzetben a magyar nemesség korábbi lehetőségeit, az alkalmazható politikai taktikákat számba véve, az önvédelem változatos módjaival próbálta megőrizni létét, identitását, otthonát.

Czigány István a királyi végvárakban állomásoztatott végvári katonaság 1671–1672-ben elrendelt létszámcsökkentésére keres magyarázatot. A szerző véleménye szerint az Udvari Haditanács intézkedései nem a végvári katonaság felszámolását, hanem annak megreformálását és a Habsburg Birodalom állandó hadseregébe való beillesztését célozták meg.

Varga J. János írásában a 17. századi Habsburg-magyar-oszmán viszonyrendszert vizsgálja. Világosan érzékelteti, hogy a céltudatosan Bécs meghódítására törekvő oszmán uralkodók egyértelműen látták, a Habsburgok legyőzése nélkül nem képesek zavartalan uralmat kiépíteni Magyarország területén. Nem csoda, ha minden függetlenségi törekvéshez katonai támaszt ígértek és adtak a magyar főuraknak.

Szita László a karlócai béketárgyalások és a békekötés előtörténetét tekinti át a diplomáciai körülmények és a felek szemszögéből.

Oborni Teréz írása Erdély 1571–1575 közötti közjogi helyzetét vizsgálja. János Zsigmond halála után (1571) Bécs számára előnyösebb volt Erdély élére aulikus, udvarhű vajdát kinevezni, mint a közjogi önállóságához ragaszkodó fejedelmet elismerni. Ám a Porta ragaszkodott a kialakult viszonyok megmardásához. Végül Báthory István személyében a Fráter György által képviselt önállósulási vonal erősödött meg, így fenn lehetett tartani Erdély különválását, belső autonómiáját.

Balázs Mihály dolgozata az erdélyi vallásbéke kezdeteiről ír. A hazai, a külföldi és a felekezeten kívüli teológusok és egyháztörténészek, irodalomtörténészek véleményét veszi sorra.

Tóth István György a jezsuita misszionáriusoknak Temesvárra és környékére vonatkozó jelentéseit elemzi. Az atyák a lakosság nyelvi, felekezeti összetételének bemutatása mellett, összegyűjtötték az itt élők különféle babonáit, tájékoztattak a délvidéki papi személyek műveltségéről, és nem hallgatták el azt sem, ha az egyháziak züllött körülmények között éltek.

A török területen tevékenykedő katolikus egyháziak más szerző figyelmét is felkeltették. *Molnár Antal* a 17. századi misszionáriusok úti beszámolóira hívja fel a figyelmet. A papi emberek Raguzából karavánutakon jutottak el Belgrádba, s jelentéseikben beszámolnak utazásuk körülményeiről is. A szerző értekezését három úti jelentés közreadásával zárja.

Pállfy Géza arra kíváncsi, miként csinálhattak magyar nemesek karriert a bécsi udvarban. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a tulajdonképpen magyar királyi udvar már csak a koronázások során kapott jelentőséget. Buda elvesztése után a magyar udvarnak a hazai nemes ifjak felemelkedésében, valamint az udvari élet irányításában már semmilyen szerepe sem volt. A politikai és udvari élet kizárólagos színterévé Bécs vált, s ez már csak a legelőkelőbb családok leszármazottainak adott lehetőségeket arra, hogy udvari főméltóságot betöltve, diplomáciai feladatokat ellátva, futárként, illetve tolmácsként befolyásolják a magyar politikai élet alakulását. A felemelkedést a főhercegi udvarok, a magyar udvari kancellária biztosíthatta még, abban az esetben, ha a jelöltek rendelkeztek megfelelő képzettséggel, illetve kapcsolatokkal.

Szakály Orsolya a Vay család 18. századi felemelkedésének vizsgálatával olyan családtagok pályafutását veszi számba, akik tudatosan épített karrierjükkel és vagyongyarapításukkal bizonyították, hogy protestáns hitű főúrként is adódik számukra kiugrási lehetőség. A szerző logikus fejtegetései, a pályaképek számbavétele azt igazolják, hogy a tudatosan vállalt katonai pálya a protestáns egyenjogúsítást biztosító

türelmi rendelet elfogadása előtt a felemelkedést, a bárói rang megszerzését jelenthette a család számára.

Monok István cikke arról szól, miként terjedt el a 16–18. században hazánkban a francia nyelv. A korabeli honi könyvtárolmány vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a 16. század első felében a francia kiadványokat kereskedők hozták a Kárpát-medencébe. A 17. század végére, a Napkirály uralkodása alatt a francia nyelv már oly mértékben tudta befolyásolni az európai kultúrát, hogy a protestáns államok sem vonhatták ki magukat hatása alól. A 18. századra a francia nyelven való olvasás szinte természetessé vált a főnemesi udvarokban, és a könyvtárolmány tekintélyes hányada francia nyelvű lett. Természetesen a főúri könyvtárszobák polcairól nem tűntek el a latin, illetve német nyelvű munkák, csupán az arányuk csökkent a franciához képest.

Péter Katalin a jobbágyság házassági szokásait vizsgálva arra hívja fel a figyelmet, hogy a földesúr nem szólt bele jobbágyság párválasztásába, ez a jobbágyság szuverén joga volt. A földesúr jogi szerepe a jobbágyság kötelezettségeire és nem a magánéletére vonatkozott.

Zimányi Vera és J. Újváry Zsuzsa írása ritka forrástípust, az uradalmi népszámlálást veszi górcső alá. A Batthyányak nyugat-dunántúli birtokain ugyanis – szerencsénkre – a 17. század közepén összeírták a jobbágynépességet. A szerzőpáros arra is felhívja a figyelmet, hogy a század első felében a Batthyány család uradalmaiban a megszokottól eltérő módon, sokkal alaposabban, adatgazdagabban elkészített urbáriumok alkalmasak lehetnek demográfiai vizsgálatokra. Elemzésük igazolja, hogy Magyarországon a fiatalok igen korán házasodtak. Az 1648. évi népességösszeírás tanúsága szerint a horvát családok 3 gyermekével szemben a magyar és a német házaspárookra 2,43, illetve 2,47 gyermek jutott. A gyermekek száma tehát meglepően alacsony.

A sokszínű és tartalmas kötetet Szakály Ferenc sokoldalú munkásságát bemutató bibliográfia zárja, amelyet *Pállfy Géza* készített el.

Skornyákné Török Márta

CSURKAI HORVÁTH JÓZSEF–KOVÁCS ELEONÓRA (Szerk.): *Múltunk építőkövei.*
Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára kiadványa. Székesfehérvár, 2001. 153 p.
 ISBN 963 00 6303 4

Székesfehérvár, e gazdag történeti múlttal rendelkező település (hely)történeti szakmai fórumok, konferenciák gyakori házigazdája. E kötet is a közelmúltban Székesfehérváron zajlott (pl. az 1997-ben Géza fejedelemmel, illetve az Aranybullával, az 1998–1999 folyamán pénztörténettel, a 2000-ben István királlyal kapcsolatos) konferenciák néhány előadását (illetve azok – általában lábjegyzetesre – bővített változatát) foglalja magában.

Az előszóban éppen e fórumokról olvashatunk tájékoztatást, egyúttal rövid összefoglalását kapjuk a kötet tanulmányainak is. Ezek sorát *Csurkai Horváth József* munkája nyitja (Várostörténetírás, „múltidézés” Székesfehérvárott). A szerző a székesfehérvári tudományos jellegű város- és megyetörténet-írás jeles alakjait eleveníti fel, kitérve a fontosabb helyi tudományos szaklapokra is.

Érszegi Géza tanulmányában (Géza fejedelem és a kereszténység) a magyarságot a Kárpát-medencében, a 10. században ért térítési kísérletekről ír, bemutatja ezek eredményeit és a kereszténység Géza-kori viszonyait. *Györffy György* írásában (Szent István a kor Kelet- és Nyugat-Európájában) azt vizsgálja, hogy a magyarság milyen viszonyokkal találkozott Kelet és Nyugat között, s ezekben István milyen változásokat tudott elérni az államalapítással. *Zsoldos Attila* munkája (Ispán és vitéz) a *comes* és *miles* fogalmak sokrétű jelentéseit elemzi I. István törvényeiben.

Ezután *Érszegi Géza* dolgozatában („Hét példányban megírtatták”) bemutatja az Aranybulla szövegé-

nek hagyományozódását, majd *Zsoldos Attila* „Igaz szolgálattal szerzett birtok” című tanulmányában a birtokok királyi adományozása vonatkozásában rávilágít a katonai szolgálat fontosságára. *Kubinyi András* munkája (Nemesi szabadság – jobbágyi szabadság – falusi önkormányzat a késő-középkorban) a jobbágyközösségek, falusi önkormányzatok szabadságelemeit, a falusi bíróságok működését mutatja be. *Tóth Csaba* írása (Pénzverés az Anjou-kori Magyarországon) a 14. századi pénztípusokat és királyi pénzügypolitikát taglalja, míg *Szemán Attila* dolgozata (Bányapénzek, réz váltópénzek, szükségpénzek a 17. század második felétől a 18. század elejéig) a címében jelzettekét járja körül igen részletesen.

A kötet tehát számos témakörből közöl alapos, színvonalas tanulmányokat, a középkortól az újkorig bezáróan. A könyv kiállítása (betűtípus, papírminőség, címlap stb.) nagyon szép, ráadásul száznál bőven több színes kép, fotó, metszet stb. díszíti.

Az előszóban a szerkesztők a következő célt fogalmazták meg (p. 6.): „fontos számunkra, székesfehérváriak számára, hogy ... az államalapítás milleniumáról méltóképpen emlékezzünk meg. ...ezért ket-tős feladatot tölt be e kiadvány, tisztelgés a magyar történelem és a város története előtt.” A recenzens ehhez csak annyit fűzhet: e célt mind tartalmi, mind formai szempontból magas szinten sikerült elérni.

Piti Ferenc

NIEDERHAUSER EMIL–SZVÁK GYULA: *A Romanovok*
 Pannonica Kiadó. Bp., 2002. 347 p.

A Romanov-dinasztia 1613 és 1917 között uralkodott, a család története Oroszország háromszáz évnél is hosszabb történelmével függ össze. 1913-ban, amikor a dinasztia regnálásának 300 éves évfordulóját ünnepelték az Orosz Birodalomban, senki sem gondolta volna, hogy néhány év múltán tragikus véget ér uralmuk az utolsó Romanov, II. Miklós lemondásával, majd a cár és családjának lemészárlásával (1918. július 16-áról 17-ére virradó éjjel). A dinasztia fel-emelkedése a koztromai Ipatyjevszkij-kolostorból

indult, és uralmának története az Ipatyev-házban ért véget, Jekatyerinburgban.

Az orosz monarchia és a Romanovok történetéről számos könyv és tanulmány látott napvilágot, gazdag és változatos a téma szakirodalma. Az utóbbi években, de főleg 1991 után az 1918-ban meggyilkolt cári család került a figyelem középpontjába, 1994-ben számos orosz városban gyászünnepeken emlékeztek meg róluk.

Ez ideig igényes összefoglaló munka a Romanovokról magyar szerzőktől nem készült, már ezért is

dicséretes *Niederhauser Emil* és *Szvák Gyula* vállalkozása. Könyvükben kiváló összegzést adnak a cári család érdekes és izgalmas, a sajátos orosz fejlődésből következően sok speciális vonással rendelkező történetéről. A szerzők a tizennyolc orosz autokrata uralkodó portréjának megrajzolása mellett részletes elemzést készítenek államalkotó tevékenységükről, politikájukról, az orosz és az egyetemes történelemben játszott szerepükről is.

A hat fejezetből álló kötet kereteként szolgáló tömör bevezetőben és epilógusban a Romanovok őseinek, illetve 1917 után Oroszországban maradt és nyugati emigrációban élő leszármazottainak bemutatását végzik el.

Szvák Gyula az első Romanovoktól 1762-ig, II. Katalin trónra lépéséig uralkodó kilenc cár sorsának és politikájának alakulását követi végig. A családalapító ősatya valószínűleg Litvániából telepedett át a moszkvai nagyherceghez 1283-ban, ahol felvette a pravoszláv keresztséget és az Iván Kobilá nevet. A Romanovok az ő utódának, Andrejnek ötödik fiától származtak, és a 16. század elejéig a Koskin vezetéknéven szerepeltek, majd a Zaharjin nevet viselték. A Zaharjin-Jurjevek ágából származott Anasztázia (IV. Iván első felesége) és két fivére, Danyiil és Nyikita. Fjodor Nyikityicsnek, (1554–1633), Nyikita öt fia közül a legidősebbnek, köszönhető a család felemelkedése. Az utolsó Rurik, Fjodor Ivanovics halála (1598) után (akinek anyja Anasztázia volt) Borisz Godunov leszámolt a trónra igényt tartó vetélytárs Romanovokkal is. A kolostorba kényszerített Fjodor (szerzetesként Filaret) és családja túlélte a megpróbáltatásokat. „A zavaros időszak” alatt sem kompromittálta magát, megbízható, hiteles személynek számított. 1613-ban az országos gyűlés az akkor még lengyel fogságban lévő Filaret fiát, Mihail Fjodorovicsot választotta cárrá.

Az első Romanov a zemszkij szobor választása alapján került az orosz trónra, és ez az utódaira is vonatkozott, a trón utódlását örökléssel biztosították. Filaret a fogságból 1619-ben került haza, innentől Mihail és apja duális uralkodása, a cár és a pátriárka vezetése, a világi-egyházi hatalom egyesülése, valamint Filaret reformkorszaka jellemzi ezt az időszakot. Nem volt könnyű „a zavaros időszak” utáni helyzet, a gazdasági és társadalmi stabilitást kellett biztosítani, a reformok a konszolidációt szolgálták.

Az első Romanovok – Mihail (1613–1645), Alekszej (1645–1676), III. Fjodor (1676–1682) – uralmának további jellemzői voltak, hogy feleségeiket egy-

szerű nemesi családokból választották ki, a cárnék rokonai (Miloszlavszkijok, Nariskinok) az udvari hierarchiába bekerülve meggazdagodtak és az udvari csoportok hatalmi küzdelmeiben fontos szerepet vállaltak, sőt azokat gyakran maguk irányították. Nagy figyelmet fordítottak a trónörökös nevelésére is, a világi ismeretek, a diplomácia és a haditudományok fortélyainak elsajátítása kapott hangsúlyt; a trónörökös nagykorúsága után mutatták be; a cári család (I. Péterig) izoláltan élt.

A szerző hangsúlyozza, hogy az első Romanovok alatt a gazdasági és a társadalmi életben egyaránt jelentős változások zajlottak le, „a zavaros időszak” után az állam világi és vallási feladatainak megoldását felvállalták. Alekszej cársága idején következett be az egyház belső megtisztulási folyamatának jelentős előrelépése, „a nagy egyházszakadás”. Svák Gyula kitér az uralkodók jellemének és személyiségjegyeinek bemutatására is, szól arról, mik voltak kedvteléseik és miben alkottak újat elődeikhez képest. Kiemeli, hogy a Nyugat felé orientálódás is az első Romanovok alatt indult el, Alekszej Mihajlovics uralkodása idején erőteljesebben érvényesült az idegen hatás, de a Nyugat utolérése kormányprogrammá I. Péter uralkodása alatt vált.

A Romanov-családon belül a dinasztikus válság a 17. század 80-as éveitől jelentkezett, Alekszej Mihajlovics cár második házasságával megszületett a dinasztíának egy másik ága. Az idősebb ág – Fjodor, Iván, Szojja (Miloszlavszkijok) – és a fiatalabb ág – Péter (Nariskinok) – közötti vetélkedés 1682 után, a gyermektelen Fjodor Alekszejevics halálát követően szült feszültséget, amelyet egy kompromisszum, a kettős cárválasztás és Szojja régenssége 1689-ig oldott fel; viszont a társ-cárság V. Iván haláláig, 1696-ig fennállt. I. Péter uralkodása idején tovább mélyült ez a válság és tovább bonyolódott a trónutódlás kérdése is. 1722-es öröklési törvénye sem hozta meg a várt eredményt, és halálát követően a trónt gárdatisztek segédletével, „palotaforradalommal” lehetett megszerezni.

Szvák Gyula a következő fejezetben alaposan foglalkozik I. Péter (1682/1696–1725) uralmának időszkával, neveltetésével, személyiségével, reformjaival, a huszonegy éven át elhúzódó északi háborúval. Hangsúlyozza, hogy az általa elkezdett európaizálást II. Katalin (1762–1796) teljesíti ki. I. Péter felgyorsította a történelmi folyamatokat, nagyhatalommá tette Oroszországot, ezt a munkáját majd Katalin folytatja tovább. Kiemeli, hogy miközben Nagy Péter az „államot” európaizálta, addig a társadalmat „asiatizálta”.

I. Péter halálát követő időszak, a „palotaforradalmak kora” (1725–1801) a Romanov-dinasztia történetének legbonyolultabb periódusa volt. A született Romanovok egyenes ágának kihalásával meggyengült, de ugyanakkor a dinasztikus házasságok révén többször is megújult a cári család, az oldalágakat több generáción keresztül német családok újították meg. „A palotaforradalmak korában” négy férfi és öt nő uralkodott, és fontos vonása ennek az időszaknak az is, hogy a férfiak rövid ideig maradtak a trónon. Mind I. Katalin, mind II. Péter uralkodása idején a főszerep a kegyenceknek jutott, és 1730 után I. Péter féltestvérének, V. Ivánnak leánya, Anna Ivanovna és rokonai is gyakorolhatták a hatalmat. I. Péter leánya, I. Erzsébet 1741-ben „palotaforradalommal” szerezte meg a trónt. Ebből az időszakból részeredményei alapján I. Erzsébet uralkodása konszolidált időszaknak látszik. Bár folytatja apja politikáját, európai orientációját, a valóságos újítás hiányzik, ami a II. Katalinnal történő összehasonlításban válik kitapinthatóvá.

Niederhauser Emil a III. Péter hatalomra jutásától, 1762-től 1917-ig uralkodó cárokkal foglalkozik a kötet következő három fejezetében. Hangsúlyozza, hogy II. Katalin I. Péter életművének folytatójaként lépett fel, amit reformjaival igyekezett igazolni bel- és külpolitikájában egyaránt, és az elképzelt reformok jó részét meg is valósította. Oroszország I. Péter alatt vált nagyhatalommá, de II. Katalin tevékenysége révén ismerte el Európa. Úgy értékeli, hogy harmincnégy évig tartó uralkodása sok pozitívumot hozott az orosz állam és társadalom számára. II. Katalin első reformjaiban III. Péter elképzeléseit is megvalósította, ahogyan unokája, I. Sándor (1801–1825) folytatta az ő felvilágosult politikáját. I. Pétertől kezdődően az orosz cárok mindegyike átalakított vagy kiigazított, a reformer uralkodók közül II. Katalin, I. Sándor és II. Sándor tevékenysége emelkedik ki.

A 19. század elejére európai nagyhatalommá váló Orosz Birodalom igényelte a változtatást. Az orosz állam átalakítását I. Sándor kezdte el, az államigazgatást és az oktatási rendszert érintő reformjai a legjelentősebbek, de alkotmányos elképzeléseit nem sikerült megvalósítania. Viszont sikeres külpolitikát folytatott, jelentős eredményeket könyvelhetett el mind az európai ügyekben, mind a keleti kérdésben. A napóleoni háborúk lezárása után Európa megmentőjeként az új nemzetközi rendszer megalkotásában és működtetésében meghatározó szerepet játszott. Az általa kimunkált külpolitikai vonalat utóda, I. Miklós (1825–1855) is folytatta, bár a keleti kérdés-

ben jóval határozottabban lépett fel, és belesodorta Oroszországot a krími háborúba (1853–1856). A krími trauma után a nagyhatalmi presztízsét veszített Orosz Birodalom kormányzata II. Sándor uralkodása idején (1855–1881) a belső átalakításra koncentrált, a jobbágyfelszabadításra és a polgári reformokra. Az 1860–1870-es évek reformjai a gazdaságot érintették, a politikai hatalom jellegén nem változtattak. Niederhauser Emil kiemeli, hogy a 19. századi fejlődés fontos időszaka ez, bár Sándor személyes szerepe ezekben a reformokban kevés volt, de a reformok sorozatának megindítása és befejezése az ő elhatározása és érdeme volt. Oroszország kimozdult statikus állapotából, a megkezdett folyamat visszafordíthatatlanná vált, bár ellenreformokkal lefékezni még mindig lehetett, amit III. Sándor (1881–1894) meg is próbált, az ő uralmával a mozdulatlanság veszi kezdetét. Niederhauser Emil hangsúlyozza, hogy III. Sándor országglása idején bár Oroszország nem vett részt semmilyen háborúban, mégis az ő nevéhez fűződik az a nagy külpolitikai váltás, amelynek végső következményeként az Orosz Birodalom az első világháború fő résztvevője lett. Alatta indult el a nem oroszok intenzív oroszosítása is.

Az utolsó orosz cár, II. Miklós művelt, de az uralkodásra felkészületlen, bizonytalan uralkodó volt, felesége hatása alatt állt, példás családapának számított. A hazai politikai fejlemények kevésbé érdekelték, azt a minisztereinek engedte át, a külpolitikát azonban szívesen irányította és befolyásolta. Uralma idejére esik az orosz–japán háború, az első orosz forradalom, valamint az első világháború, amely elmélyítette a válságot Oroszországban, és az uralkodó lemondásához, majd a cári család kivégzéséhez vezetett.

1762-től III. Péterrel a holstein-gottorpiak kerültek hatalomra, II. Katalinnal megszilárdult uralmuk az orosz trónon, amit I. Pál 1797-ben kiadott új trónöröklési rendelete – amely pontosan rögzítette az egyenes ági leszármazottak öröklési rendjét –, tovább erősített. Annak ellenére, hogy I. Pál, I. Miklós, II. Sándor, III. Sándor sok gyermeket hagyott hátra, kisebb problémák jelentkeztek a trónutódlásban I. Sándor halálakor (nem volt utóda), II. Sándor uralkodása idején (fiatalon meghalt a trónörökös, Nyikolaj) és II. Miklós cársága alatt (későn és betegen született meg Alekszej trónörökös, és a cárné viselkedése, valamint a Raszputyin-ügy feszültséget és szakadást idézett elő a dinasztiaán belül).

Niederhauser Emilnek és Szvák Gyulának köszönhetően egy színvonalas, érdekes, jó stílusú di-

nasztia történettel gazdagodtunk. A szerzők figyelme az uralkodókat illetően mindenre kiterjed, tökéletes képet kapunk az egyes cárok államalkotó tevékenységéről, uralkodásuk idején folytatott bel- és külpolitikájukról, miközben élénk tárul magánéletük minden fontos mozzanata és rejtelve, megismerkedünk nevelőikkel, közvetlen környezetükkel, kegyenceikkel, sőt a cárokat övező legendákkal is. Érdekes VI. Iván személye, aki csecsemő-korától a világtól elzártan börtönben sínylődött I. Erzsébet palotaforradalmát követően 1764-ig, meggyilkolásáig. Az I. Sándorról szóló legenda – mely szerint az uralkodó 1825-ben nem hunyt el Taganrogbán, hanem Fjodor Kuzmics

néven szent emberként Szibériában élt, távol a politikától, 1864-ben bekövetkezett haláláig – még mindig foglalkoztatja a történészeket. II. Miklós leányának, Anasztaszija nagyhercegnőnek a története is máig találgatásokra ad okot.

Végezetül még egyszer megismételhetjük, hogy Niederhauser Emil és Szvák Gyula könyve sok új információt ad a Romanov-házról.

A kötetet válogatott bibliográfia, névmutató és a Romanovok családfája zárja le.

Bodnár Erzsébet

MIKLÓSI-SIKES CSABA: *Kőbe vésett történelem. A sümegi városi temetők története és sírjelei 1950-ig.*
Múzeumi Füzetek 13. Sümeg, 2002. 255 p., számos ábrával
ISBN 963 202 459 1

A várromjáról, barokk püspöki palotájáról híres, egykor jobb napokat megért dunántúli kisváros ma is meglévő temetkezési helyeiről, temetőiről szól ez a kötet. Nevezetesen a ferences templom és a plébániatemplom kriptájáról, a római katolikus és a mellette lévő protestáns temetőről, valamint a zsidó temetőről. Megtaláljuk az egyes temetkezési helyek összefoglaló történetét, majd az egyes síremlékek leírásait. Utóbbi leírások kitérnek a síremlék temetőn belüli helyére, jellegére, állapotára, anyagára, készítőjére, leírására, történetére, feliratára és a vonatkozó irodalmi hivatkozásokra. Sokszor a síremlék fényképe is megtalálható.

A „Turul” olvasóit elsősorban a bőséges genealógiai jellegű adalék érdekelheti. A jelesebb sümegi, illetve sümegi vonatkozású családok közül a Hertelendy, a Tarányi-Oszterhuber, a Kisfaludy, a Mójzer, a Ramasetter, az Eitner-Remete, a Darnay (Dorner), a Pillich-Stamborszky famíliákról részletesebb ismeretéseket és leszármazási táblázatokat is találunk.

A „temetőtörténelem” voltaképpen hű tükre az élők világának, megismerhetjük belőle a városka egykori történelmét, nemesi és polgári családjait, a helyi értelmiséget (papok, tisztviselők, tanárok, orvosok, gyógyszerészek stb.), kézműveseket, iparosokat, s időnként utalásokat találunk az országos történelem eseményeire is (pl. világháborúk hősi halottai).

A városi temetőben való eligazodást a parcellák besorolását feltűntető térképek segítik. A munka a terepen meglévő (vagy a közelmúltban még megvolt) emlékek mellett bőségesen felhasználta a levéltári,

könyvészeti forrásokat, többek között a helyi anyakönyveket, sajtótermékeket és a sümegi múzeum adattári anyagát is. A kötetet forrásjegyzék és névmutató egészíti ki, talán elért volna még egy tartalomjegyzék is.

A kötet végén olvashatjuk az erdélyi Kalotaszegről áttelepült szerző 1989–2001 közötti publikációinak lajstromát. Miklósi-Sikes Csaba érdeklődése elsősorban építészettörténeti, műemléki kérdésekre terjed ki, erdélyi és dunántúli vonatkozásokban egyaránt, de nem idegenek tőle egyéb művészeti, művelődéstörténeti témák sem, így pl. az erdélyi fényképezés kezdetei és korai mestereinek ténykedése. Jelen könyve is a tevékeny hazaszeretet példája, amely a szűkebb pátria megismerését szolgálja. Úgy tűnik, sikerrel illeszkedett be újabb környezetébe, lakóhelyébe, hiszen annak történetét, hagyományait magáénak érzi, mindamellet, hogy soha nem feleli erdélyi kötődését.

A kötet két apró tévedésére szeretnék még utalni.

Nemeskéri Kiss Pál nagyváradi apát-kanonok (1793–1847) aligha lehetett I. Ferenc császár nevelője (138–139. pp.) – ahogyan a könyv állítja –, hiszen jóval fiatalabb volt az 1768-ban született uralkodónál. A szöveges rész szerint: „*Ferenc Károly cs. k. főherceg fiait magyar nyelvre tanította*”. Ferenc Károly (1802–1878) Ferenc császár egyik gyermeke volt. Fiai Ferenc József (1830–1916), a későbbi császár és király, Miksa (1832–1867), Károly Lajos (1833–1896) és Lajos Viktor (1842–1919) főhercegek voltak. Kiss Pál tehát nem I. Ferenc, hanem I. Ferenc József király (egyik) nevelője volt.

Kuthy István (Sümeg, 1919. április 2.–Bugyi, 1944. április 3., édesanyja: Lázár Matild) nem repülő őrnagy, hanem repülő őrmester volt. A rövidített rangfokozat a síremléken nyilván kopott, nehezen olvasható volta okozhatta a tévedést. Kuthy fiatal kora éb-

resztette fel a gyanúmat, hogy aligha lehetett őrnagy 25 évesen. (Halálának körülményeiről: Bús János–Szabó Péter: Béke poraikra... II. Bp., 2001. 734)

Rainer Pál

VESZPRÉM VÁRMEGYE 1836. ÉVI CÍMERMEGÚJÍTÓ ADOMÁNYLEVELE.

Szerk. Madarász Lajos, fordította Boross István, a kíséret tanulmányt írta Somfai Balázs, az ábrákat készítette Gáty István. Veszprém, 2000. 10 sztl. + 16 p.
ISBN 963 7185 23 2

A Millenniumi Megyenap tiszteletére készítette el Veszprém Megye Közgyűlése az 1836-ban kelt, a megye címerét magyar nyelvű körirattal megújító, V. (I.) Ferdinánd király által adományozott oklevél hasonmását. A megyecímert 1990 óta változatlan formában ismét használják. A szép kivitelű hasonmás egy figyelemre méltó füzet egészíti ki. Ebben nemcsak az oklevél szövegének magyar fordítása található, hanem Somfai Balázs tanulmánya a megyecímerek kialakulásáról és Veszprém megye pecsétfejlődéséről.

A tanulmány a közigazgatás fejlődésének és a megyei pecséthasználat alakulásának összefüggését vizsgálja. Az általános fejlődés tükrében mutatja be a megye pecsétváltozását, majd a pecsét ábrájának címmé fejlődését. A pecsétek leírása, motívumainak magyarázata mellett a szerző az egyes fennmaradt pecsétváltozatok rajzát is közli.

Az elmúlt években több 19. századi címereslevél hasonmás kiadása készült el, ezek többsége mindössze egy díszpéldányban, a veszprémi kiadás 500 példányos, amiből 200 díszkötésben. A példányszám

is jelzi, hogy a kiadás célja az – mint ahogyan azt Kuti Csaba, Veszprém Megye Közgyűlésének elnöke előszavában megfogalmazza –, hogy a múlttal összekötő, ma is élő, hagyományos, tiszteletet kiváltó jelkép megismertetésén keresztül egy biztosabb jövőkép kialakításában nyújtson egy erőt adó pontot.

Az említett melléklet első pecséttrajza a köriratában az 1572-es évszámot tartalmazó papírfelzetes pecsétet mutatja. A pecsétnyomó köriratának feloldása új, eddig nem publikált kutatási eredmény. Az évszám, amelyet korábban díszítőelemként értelmeztek, azt jelzi, hogy Veszprém vármegye annak ellenére, hogy a megye egy része és a megyeszékhely török fennhatóság alatt állt, az 1550-es törvényt végrehajtotta, azaz megalkotta a vármegye címerét. A pecsétnyomó készítésének dátuma jelentős adalékkal szolgál a kommunális címeres-pecséthasználat történetének korai időszakára, pontosítva a vármegyei címerhasználat 15–16. századi történetére vonatkozó, kevés adattal alátámasztható ismereteinket.

Nyulásziné Straub Éva

MAGYAR MÚZEUMI ARCKÉPCSARNOK. Főszerkesztő: Bodó Sándor–Viga Gyula.

Szerkesztőbizottság: Bardoly István–Pintér János–Ilon Gábor–Selmeczi Kovács Attila–Kecskeméti Tibor–Sinkó Katalin. Szerkesztő: Élesztős László.

Pulszky Társaság–Tarsoly Kiadó, Bp., 2002. 984 p., illusztrált kiadás
ISBN 963 86222 4 5

A Magyar Nemzeti Múzeum 1802-es alapításának bicentenáriuma adott megfelelő alkalmat, hogy mintegy három és félszáz szerző összefoglalja a 18–20. században élt, a magyar múzeumügy történetében kiemelkedő szerepet játszó, közel kétezer személyiség életrajzát, közölve sokuk arcképét is.

Ez a vállalkozás előzmények nélküli a magyar lexikon (illetve genealógiai stb.) szakirodalomban.

A kötetben szereplő egyének országos, illetve helyi múzeumokat reprezentálnak, a mindenkori országterületnek megfelelően. Tág értelmezést kapott a „múzeumi szakember” megjelölés. Így a múzeológusokon kívül találkozhatunk pl. múzeumalapítók, neves gyűjtőkkel, régészekkel, történészekkel, néprajzkutatókkal, természettudósokkal, művészettörténészekkel. Természetesen az életrajzi lexikon-

ban megtalálhatók kiállításrendezők, restaurátorok adatai is. Olvashatunk a legjelesebb donátorokról, adományozókról, illetve a múzeumi szakemberek képzésében fontos szerepet játszott egyetemi (főiskolai) professzorokról, tanárokról is.

A kötet jellegéből adódóan olvashatunk régen elhaltakról, de pl. eredetileg még címszót író, s körünkben napjainkban eltávozott személyekről is. Így a recensens nem kis meghatódottsággal olvasta egyes korábbi barátai, ismerősei életrajzi adatait is.

Az egyes címszavaknál szerepelnek a legfontosabb életrajzi adatok, működésének jellemzői, elismerései, fő művei, illetve (adott esetben) a róla szóló irodalom. Így bizonyos értelemben a magyar biobibliográfiai hagyományokat is követi az új (szak) életrajzi lexikon.

A kötet igen érdekes, gazdag genealógiai anyagával sajátos kézikönyv lehet folyóiratunk olvasóinak is.

Pandula Attila

POZSONYI JÓZSEF: A semsei Semsey család története. Régi magyar családok. 1.
Debrecen, 2002. 128.

A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága 2002 augusztusában új genealógiai monográfiásorozatot indított útjára Régi magyar családok címmel. A nyitó kötetben a sorozat szerkesztője – Pozsonyi József, a balmazújvárosi Semsey Andor Múzeum igazgatója – mintegy másfél évtizedes kutatásai alapján, a város egykori birtokosának, a Semsey famíliának az 1200-as évektől napjainkig tartó történetét tárja az érdeklődő olvasók elé, kis portrékat rajzolva a legismertebb családtagok életéről.

A család első ismert őse Richter Frank von Meiben a 13. század második felében, egyes források szerint IV. Béla uralkodása idején, a szepesi szászok letelepítése során költözött Szászországból a Magyar Királyságba. A család nevét adó Kassa melletti Semse falut egyes források szerint Frank fia Tamás kapta Károly Róberttől az 1310-es években, más adat azonban arról tanúskodik, hogy Frank szepesi várnagynak IV. (Kun) László adományozta a birtokot 1285-ben. (A familia szerencsecsillaga gyorsan emelkedett: Semsey László Zsigmond király főpohárnokaként halt meg 1396-ban a Nikápoly mellett vívott csatában. Testvére – János – az elhunyt érdemeiért 1401-ben címerlevelet kapott az uralkodótól (a szerző mind az adományozó iratot, mind a családi címer pontos heraldikai leírását közlésezi).) A család tagjai részt vettek Zsigmond király huszita hadjárataiban, a török- és Habsburg-ellenes küzdelmekben, a felszabadító háborúban, illetve a Rákóczi-szabadságharcban. A 18. és 19. század fordulóján a Semsey

nemzetség legkiemelkedőbb tagja Semsey András volt: 1802-ben királyi személynökké, 1803-ban Ugocsa, 1807-ben pedig Abaúj vármegye főispánjává nevezte ki I. Ferenc császár és magyar király. Unokájának, dr. Semsey Andor mineralógusnak és a magyar tudományos élet bőkezű mecénásának élettörténetét a szerző külön fejezetben tárgyalja. A tudós kereszt- és fogadott fiának – Semsey Lászlónak – 1907. augusztus 25-én Ferenc József grófi címet adományozott a család katonai és közéleti téren szerzett érdemeiért. A Semsey család következő kiemelkedő tagja László fia Andor volt, aki az I. világháborúban szerzett súlyos sebesülései miatt a frontszolgálat helyett diplomáciai pályára lépett. Több megbízás után 1941-ben Magyarország argentínai nagykövétévé nevezték ki. Az ország német megszállása után nem ismerte el Sztójay Döme kormányát, s a nációkkal szembeni ellenállásra szólított fel. A II. világháború után is Dél-Amerikában maradt, s fia ma is Argentínában, unokája, András pedig Németországban él.

A szerző a köznemesi ágak (komlóskeresztesi, hrabóci, kassai, Lackner-Semsey) sorsát is napjainkig kíséri figyelemmel.

A dokumentumokkal, forrásszemelvényekkel, fényképekkel, reprodukciókkal illusztrált, genealógiai táblákkal kiegészített mű angol és német nyelvű rezümével záródik.

Bagi Zoltán